

7

LA FORMA URBANA DEL CALL DE GIRONA

Índex

Pròleg	5
Introducció	7
Els temps anteriors al call (segles X-XI)	7
Hi havia jueus a Girona abans del segle X?	8
La comunitat jueva de Girona pels volts de l'any 1000 (fig. 2)	10
Les residències urbanes dels jueus	13
Les propietats suburbanes	14
Possibles indicis d'antisemitisme a la Girona del segle XI	15
Els "batejats", jueus conversos a la Girona del segle XI?	17
El Call (segles XII-XIV) (fig. 3)	18
La segona sinagoga (fig. 4, 5 i 6)	20
Els banys	26
A ponent del carrer de la Força (fig. 11)	30
A llevant del carrer de la Força (fig. 12)	33
Entre el carrer Cúndaro i la pujada de la Catedral (fig. 14)	36
El segle XV	39
L'expansió urbana a l'Almoina de la Seu de Girona (fig. 18)	42
La tercera sinagoga	49
Conclusions	51
Bibliografia	55
Introduction	59
The Period before the Existence of the Jewish Quarter (10th - 11th Centuries)	59
Were There Jews in Girona Before the Tenth Century?	60
The Jewish Community of Girona around the Year 1000 (fig. 2)	62
Jewish Property within the City	63
Suburban Jewish Property	65
Possible Evidence of Anti-Semitism in Eleventh-Century Girona	66
The "Baptised" – Jewish Converts to Christianity in Eleventh-Century Girona?	67
The Jewish Quarter or El Call (12th - 14th Centuries) (fig. 3)	68
The Second Synagogue (Figs. 4, 5 and 6)	69
The Baths	74
West of Carrer de la Força (fig. 11)	75
East of Carrer de la Força (fig. 12)	78
Between Carrer Cúndaro and Pujada de la Catedral (fig. 14)	79
The Fifteenth Century	80
The Urban Expansion of the Almshouse of the Girona See (fig. 18)	82
The Third Synagogue	85
Conclusion	86
Bibliography	89

Agraïments

Un estudi d'aquesta mena obliga a buscar moltíssimes fonts documentals que, malgrat els esforços esmerçats, resulten inabastables. És molt gratificant el suport institucional que ens ha dispensat l'Ajuntament de Girona des de l'inici de la col·lecció, però també les aportacions individuals desinteressades que, poc o molt, valoren el nostre treball. La història urbana del call jueu hauria resultat empobrida sense el seu suport. Volem agrair especialment a Silvia Planas del Centre Bonastruc Saporta perquè va posar a la nostra disposició els resums de centenars de documents de jueus recollits als arxius notariais de Girona i nombrosa bibliografia específica que han resultat cabdals. També volem esmentar Joel Colomer, que ens ha cedit la transcripció d'alguns instruments custodiats a l'Arxiu Comarcal d'Olot i Joaquim Paredes per la molt treballada restitució digital de la sala de l'oració de la segona sinagoga.

Pròleg

L'any 1995 publicàvem el primer volum de la col·lecció Història Urbana de Girona. D'ençà d'aquella data n'hem publicat cinc volums més, als quals cal afegir aquest setè que ara tinc la satisfacció de prologar. I el que més ens satisfà és que el primer equip que va començar la recerca i signar el primer títol, es manté unit i fecund. Ni els més optimistes haurien pogut aventurar un resultat tan espectacular en aquesta recerca: set volums editats, un total de més de mil pàgines impreses i un exhaustiu estudi de reconstrucció urbana i cartogràfica que abraça un període comprès entre la fundació de la ciutat i el segle XVI.

Aquest nou volum que ara tenim a les mans, *La forma urbana del call de Girona* amplia, després de rellegir-ne les fonts i incorporar molta nova recerca, el primer dels títols apareguts amb el nom de *Els Jueus i la ciutat de Girona*. Han passat escassament deu anys i Josep Canal, Eduard Canal, Josep M. Nolla i Jordi Sagrera ja han estat capaços de fer una nova aportació sobre una part de la ciutat que des de fa molts anys ha merescut la nostra atenció i la nostra dedicació.

Efectivament, si analitzem la dècada que separa ambdós treballs crec que podem afirmar que ha estat la de la consolidació definitiva en la recuperació del call de Girona. El 1995 es va constituir el Patronat Call de Girona, un organisme municipal amb participació d'altres institucions, que s'ocupa de la preservació i la difusió del nostre llegat jueu. Dos anys després s'inaugurava l'Institut d'Estudis Nahmànides, dedicat a la recerca, la documentació i l'estudi de la història i la cultura jueves. Tot i que se centra especialment en l'àmbit de la Girona i la Catalunya medievals, incorpora també en les seves línies de recerca una pluralitat de temes vinculats a la seva temàtica objecte d'estudi, que podem veure reflectida en els gairebé 5.000 volums de la seva biblioteca.

Entre els anys 2000 i 2003 es van inaugurar les dues fases del Museu d'Història dels Jueus, que recull i exposa la història de les comunitats jueves catalanes, tot i que se centra especialment en la comunitat de Girona, i que rep la visita de prop de 100.000 visitants l'any.

Si afegim a aquesta realitat l'organització d'exposicions temporals, cursos i postgraus d'història i cultura jueves, de llengua hebrea, cicles de conferències i edicions de diverses publicacions, etc., crec que queda justificada l'afirmació que acabo de fer fa un moment.

I el treball que ara presentem esdevé una aportació extraordinària a l'hora de conèixer, de poder saber com era el call gironí des de les primeres referències

documentals fins al moment de l'expulsió. L'equip del senyor Canal ha tornat a posar el microscopi damunt la taula i ens presenta amb tot luxe de detalls l'evolució de la comunitat jueva i de la seva estructura de propietat en el transcurs de més de sis segles.

Acabava el pròleg del volum anterior oferint als autors el suport municipal en les seves recerques i expressant-los la nostra admiració i gratitud pel seu ingent treball. Renovar aquesta oferta és el mínim que ens podem exigir.

Anna Pagans i Gruartmoner
Alcaldessa de Girona

Introducció

L'any 1995 es publicava el primer treball d'història urbana de Girona amb el títol *Els jueus i la ciutat de Girona* (CANAL *et al.* 1995). El tema, tan concret, ens venia proposat pel mateix alcalde, aleshores Joaquim Nadal. Per a nosaltres va representar tot un repte perquè, malgrat que la recerca arqueològica i documental s'havia iniciat uns anys abans, era el primer intent seriós de traslladar al paper i fer entenedor el garbuix de dades aplegades de caire urbà. Una dècada després, el coneixement urbà de la ciutat antiga i medieval s'ha enriquit notablement i també s'ha assolit una metodologia més precisa i eficient (fig. 1). El treball que presentem complementa l'anterior amb noves aportacions, però també el rectifica, el matisa i l'actualitza en molts aspectes que havien quedat poc definits. Tanmateix no vol escenificar la història dels jueus a Girona. Com el mateix títol indica, l'objecte de recerca és el Call, el barri físic on es van establir els jueus i que des del segle XII les fonts documentals anomenen call. Què hi havia a dins? Quines condicions eren les necessàries perquè un determinat espai fos considerat del call? La resposta no ens era fàcil car calia trobar-ne els límits, recuperar la xarxa de carrers, analitzar i acotar les línies d'expansió i de retrocés...

Els temps anteriors al call (segles X-XI)

Dolcerella, Bell, Blancúcia, Ricsaló, Bonafilla, Niqueu, Gog, Vives, Isaac, Jacob, Raquel o Maïr; heus ací els noms d'alguns dels membres de la comunitat jueva de Girona entre els segles X i XI. Perquè, i d'això no en tenim cap dubte, en el trànsit dels segles X i XI, els jueus formaven una comunitat reconeguda i organitzada a Girona, encara que difícil d'identificar per l'escassetat de fonts escrites i la manca de restes arqueològiques d'aquella època.

Els estudis que fins ara s'han fet d'aquesta comunitat jueva altmedieval són ben escassos, a diferència del coneixement que tenim del segle XII endavant, en què les fonts documentals i arqueològiques són molt més abundants. I no podem dir exactament que la història dels jueus gironins, que és bàsicament una història medieval, estigui mancada d'estudis, només cal llegir l'índex del segon volum de l'obra *Per a una història de la Girona jueva* (ROMANO ed. 1988) per comptar prop de quaranta treballs aplegats a les gairebé vuit-centes pàgines que recollien estudis de Lluís Batlle, Fidel Fita, Enrique-Claudio Girbal, Jaume Marquès, Josep M. Marquès, Josep M. Millàs o Santiago Sobrequès, entre molts altres. El mateix editor en va excloure més d'una dotzena, alguns de caire divulgador i altres que tractaven d'aspectes literaris o paleogràfics allunyats de l'objectiu de la compilació. Encara hi podríem afegir tots els estudis publicats sobre la Girona medieval on els jueus no són els protagonistes però hi surten esmentats. Aleshores la llista esdevindria molt més llarga. No cal dir que després de 1988 el conjunt de treballs sobre els jueus gironins s'ha ampliat amb noves aportacions com les incorporades a les *Jornades d'Història dels jueus de Catalunya* (Girona, 1987), editades el 1990. Nosaltres mateixos vam publicar, en 1995, en aquesta mateixa col·lecció –Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica–, el volum primer: *Els jueus i la ciutat de Girona*, un breu treball d'unes trenta pàgines destinat a mostrar l'evolució urbanística del call jueu entre els segles XII i XV, amb algunes breus referències als moments anteriors dels segles X i XI. Però en general, i amb excepció dels articles publicats per Jaume Marquès a la revista *Sepharad* en 1963 i 1965, dedicats a la història dels jueus de Girona en els segles IX-X i en el segle XI respectivament, ben poca cosa podem afegir sobre els estudis altmedievals de la comunitat jueva de Girona d'aquells segles. D'altra banda, disposem d'un ric

patrimoni documental dels jueus gironins dipositat als arxius de la ciutat i en bona part publicat en 1992 a *Documents dels jueus de Girona. 1124-1595*, on Gemma Escribà i M. Pilar Frago hi van registrar més de 1.200 documents, però cap d'ells anterior al segle XII. A causa d'aquestes mancances no ens poden sorprendre les escasses referències als jueus en les històries de Girona pel que fa a l'època altmedieval; així podem esmentar la *Història de Girona* editada en fascicles per l'ADAC entre 1991 i 2000, en la qual Sílvia Planas només pogué dedicar dues pàgines als jueus gironins entre els segles IX i XI (PLANAS 1992, 130-131). D'altra banda, la col·lecció *Quaderns d'Història de Girona* destinà dos volums a la història altmedieval; al primer, Gabriel Roura dedica dues pàgines de la seva *Girona carolíngia (785-1000)* a contextualitzar i comentar l'únic document que indirectament esmenta jueus a Girona en el segle IX (ROURA 1988, 84-85), mentre el volum dedicat a la *Girona comtal i feudal (1000-1190)* fa alguns comentaris genèrics sobre aquesta comunitat en els segles XI i XII (CANAL *et al.* 1996, 70-71).

Quan l'any 1991 David Romano va presentar el seu estudi *Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil* (ROMANO 1991, 317-331), a banda de deixar constància de les dificultats dels estudis jueus en aquell període, també manifestava la manca de referència a la presència de jueus en l'abundant documentació dels segles IX i X existent en els arxius de la Seu d'Urgell i de Vic. Això reduïa la informació sobre els jueus a la ciutat de Girona i al territori i ciutat de Barcelona, és a dir, a les dues ciutats que en aquells segles se situaven sobre l'antiga *Via Augusta*, entre els Pirineus i les terres musulmanes d'*Al Andalus* al sud de Barcelona. El mateix Romano ja havia dit a la *Revista de Catalunya*, on realitzava un assaig de periodització de la història dels jueus catalans, que hi havia una primera etapa "...des de l'any 876 al 1214, amb notícies escasses i aïllades que no palesen cohesió". Pel que fa a Girona, la nostra collita queda limitada a prop d'una vintena de documents, que van de la segona meitat del segle X fins a la fi del segle XI, encara que alguna de les notícies permet recular la presència jueva a Girona fins a les darreries del segle IX.

Hi havia jueus a Girona abans del segle X?

Les primeres notícies sobre una comunitat jueva a Girona s'esmenten en un document de l'any 983 que tracta de fets esdevinguts fins a un segle abans. Es tracta d'una còpia del judici celebrat en 983 a Besalú pel litigi sobre la jurisdicció del terme de *Coscolio*, també dit de *Iudicas* (Juïgues), que enfrontava el monestir de Santa Maria de Ripoll amb un conjunt de veïns del mateix terme. Per documentar la seva reclamació, el mandatari de l'abat de Ripoll va argumentar que el comte Delà havia adquirit l'alou dels jueus que hi vivien, als quals traslladà a la ciutat de Girona: "...*Prescriptus vero Dela ipsos iudeos que inibi habitaberunt in sua civitate Ierunde locavit et ipsum alodem que dicunt Iudaicas cum suo terminio de ipsis iudeis adquisivit*" (MARQUÈS 1963, 30). L'alou va passar de mans del comte a la seva filla Vírgila, primer, i aquesta en 941 el va donar a la seva germana, Ranló, que fou abadessa de Sant Joan i en 956 deixà l'alou al monestir de Ripoll (MARQUÈS 1963, 327-329). El document ha estat considerat algun cop dubtós, car l'original desaparegué, però en coneixem dues còpies, una guardada a l'Arxiu Capitular de la Seu de Girona i publicada per Jaume Marquès en la referència precedent, mentre que per la seva banda el pare Olzinelles va transcriure un altre extracte procedent de l'exemplar que es guardava al monestir de Ripoll, avui també perdut; l'extracte es conserva a la Biblioteca de Catalunya i fou regestat i comentat per Pròsper de Bofarull en el segle XIX (BOFARULL 1836 I, 107-108). Encara que el document no esmenti la data d'adquisició de l'alou pel comte Delà, aquesta tingué lloc a la fi del segle IX, car coneixem diversos documents que esmenten actuacions d'aquest comte a indrets dels comtats de Besalú i

Empúries entre els anys 881 i 893. Per tant sembla raonable que l'adquisició de l'alou i el trasllat dels jueus hagi tingut lloc en aquells anys (CANAL *et al.* 2003, 23-24). Cal aclarir que l'alou i el terme citats se situaven dins el comtat de Besalú i en el límit del comtat de Girona, a ponent del terme de Sant Marçal de Quarantella, tal com esmenten repetidament les afrontacions dels documents citats; per tant no cal confondre'l amb el terme de Vilajuïgues de l'antic comtat de Peralada, com s'ha escrit algun cop.

Fig. 1. Planta actual de la ciutat vella de Girona.

Cal considerar l'arribada dels jueus de *Iudicas* a Girona com la data fundacional de la seva comunitat? Res no permet afirmar-ho, començant per la mateixa notícia del trasllat dels jueus a Girona, que no diu en cap moment que aquests fossin els fundadors d'una nova comunitat. Els autors que han analitzat aquest document han expressat punts de vista diversos. Pròsper de Bofarull cità el document i en destacà la rellevància però declinà qualsevol comentari car donava lloc a "(...) *muchas reflexiones que no son de este lugar, pero sí muy conducentes para la historia de los condados de Ampurias, Besalú y Gerona*" (BOFARULL 1836 I, 107-108). Botet i Sisó ho tractà en el seu estudi *Los condes beneficiarios*, on va dedicar unes pàgines a l'esmentat comte Delà (BOTET 1890, 42-46) i es limitava a citar el que Bofarull havia dit mig segle abans. Fou el canonge Jaume Marquès el qui investigà el document amb profunditat, encara que algunes de les seves interpretacions siguin avui discutibles; concretament Marquès opinava que un grup de jueus procedents de Girona o Besalú s'hauria establert a Juïgues en la primera meitat del segle IX aprofitant-se de les mesures favorables per a la repoblació dels erms, i posteriorment foren traslladats a Girona en temps del comte Delà i el bisbe Teuter, on ocuparen les cases que el canonge havien desocupat en reorganitzar-se la vida canonical de la Seu (MARQUÈS 1963, 28-29), en una data que Marquès situava en 882 i més modernament s'ha revisat a 887 (MARTÍ 1997, 83-85). Marquès argumentava que els censos que pagaven els jueus al bisbe i la Seu, tal com mostra el precepte papal de 1002 que veurem més endavant, eren una prova de pes en favor d'aquesta hipòtesi; més endavant veurem com cal matisar aquesta opinió.

Més enllà d'aquesta notícia aïllada, resta per aclarir la qüestió de l'existència d'una comunitat jueva gironina en el segle IX o fins i tot des d'abans. A manca de dades directes, haurem de veure si una ullada més contextualitzada ens permet obtenir nous indicis. En relació a la presència de jueus a l'occident cristià i més concretament al nord-est de la península Ibèrica, esdevinguda Marca de l'imperi carolingi des de les darreries del segle VIII, hem d'esmentar les referències significatives de la legislació carolíngia dels segles VIII i IX sobre l'existència de grups jueus escampats per tota la monarquia i també les dades sobre l'activitat dels comerciants jueus a molts racons de l'imperi. El paper jugat per la comunitat jueva de Narbona en els segles VIII i IX ens fa pensar en l'existència de nuclis importants al llarg de les principals vies comercials, com l'antiga *Via Augusta*, que aleshores connectava el regne franc amb l'emirat d'*Al Andalus*. Això ho han recordat sovint historiadors de l'alta edat mitjana, per exemple Georges Duby quan deia "(...) *L'animació progressiva dels camins que conduïen a Espanya va produir un desvetllament més precoç de les ciutats de la Narbonesa (...) els seus barris jueus servien d'etapes en el tràfec de productes exòtics*" (DUBY 1980, 177) La posició de Girona i Barcelona al llarg d'aquesta ruta ens pot ajudar a contextualitzar una mica millor les migrades referències a jueus gironins i barcelonins des del segle IX.

La comunitat jueva de Girona pels volts de l'any 1000 (fig. 2)

Les primeres referències a una comunitat jueva organitzada i potent les trobem pels volts de l'any 1000 en dos documents força significatius. La primera és de l'any 988 i es troba en una transcripció força imperfecta del document de compra del palau comtal de Girona per part del bisbe Gotmar, en el mateix indret on avui hi trobem la part del palau episcopal veïna a la Catedral i la plaça dels Apòstols. El document actual és una còpia de l'original, avui perdut, que Roig i Jalpí va transcriure el 1604 amb moltes imperfeccions, raó per la qual ha estat posat en qüestió algunes vegades o directament

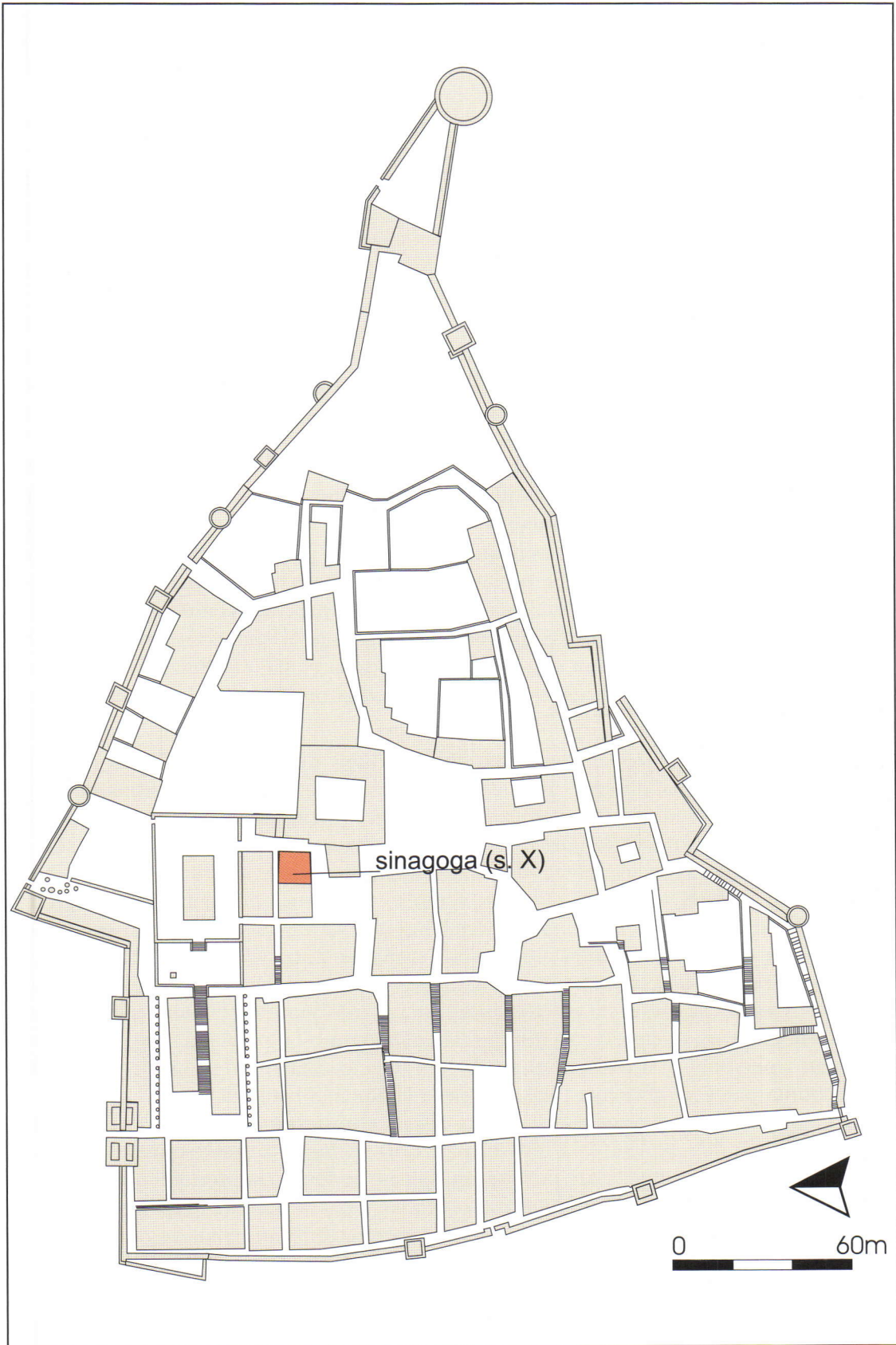

Fig. 2. Planta de la Força de Girona al segle X.

imputat com a fals (MARTÍ 1997, 160). Malgrat les evidents errades del transcriptor, que no va llegir bé ni va entendre algunes de les fórmules utilitzades en un redactat molt més antic, opinem que el document és autèntic, tal com varen exposar en el volum anterior d'aquesta mateixa obra i que ara ens estalviarem de repetir (CANAL *et al.* 2003, 207-208). El que ara ens interessa del document són les referències de les afrontacions o límits del citat palau comtal, car s'informa que a la banda de ponent afrontava amb la *synagoga iudeorum*, mentre al nord ho feia amb la catedral de Santa Maria (MARTÍ 1997 160-161). Les afrontacions no deixen lloc a dubte sobre la seva situació: es trobava en un dels angles de l'actual plaça dels Apòstols, entre el Palau Episcopal i la Catedral, un espai aleshores urbanitzat i que fou objecte de successives remodelacions des de les darreries del segle X fins al segle XVII, quan adquirí la fesomia actual de plaça barroca (MARQUÈS 1948, 226-245). A banda d'informar-nos sobre la disposició urbanística d'un sector de la ciutat, que altres fonts posteriors confirmen, el document ens interessa ara per aquesta referència a una sinagoga jueva, una notícia que ens parla d'una comunitat jueva organitzada i ben relacionada pel que sembla amb les instàncies més altes del poder gironí; car d'altra manera no podríem entendre la seva situació a tocar del palau del comte Borrell II i la Seu episcopal. Cap altra notícia ens ha arribat d'aquest edifici, que pot haver estat afectat per les obres de construcció del nou Palau Episcopal i la Seu romànica, començades ja a la fi del segle X. No en sabem la data exacta o aproximada del trasllat, però no deu ser gaire posterior, car a la remodelació i transformació del segon replà de la ciutat vella en un espai episcopal –amb canònica, temple, palau i *xenodoquium*– no li devia escaure la conservació en el seu interior d'un edifici tan allunyat del cristianisme com una sinagoga, per la qual cosa proposem, hipotèticament, el seu desplaçament cap al sector baix de la ciutat, el futur call jueu, en una data primerenca del segle XI, en el mateix sector urbà on trobarem les posteriors sinagogues documentades.

La segona notícia la trobem molt poc després, l'any 1002, en la butlla atorgada pel papa Silvestre II al bisbe Odó, on se citaven tots els drets i les possessions de la seu de Girona entre les quals “(...)terciam partem de ipsa moneta de civitate Gerunda simul cum ipso censu de ipsos iudeos”, on sembla evident que els *iudeos* citats són els de la *civitate Gerunda*, esmentats amb “(...)terciam partem de ipso teloneo de ipsos mercatos(...)” (MARQUÈS 1993, 70). Ara sembla encara més evident l'existència de la comunitat jueva gironina, car el document es conserva en original i no ha estat posat en dubte per ningú, ja que entre altres raons el mateix papa va atorgar butlles a diverses institucions eclesiàstiques catalanes en les mateixes dates (SOBREQUÈS 1961, 3-4). La importància d'aquesta referència és encara més gran si entenem que el *census* o cens esmentat no tracta de cap renda relacionada amb la propietat, sinó de l'impost territorial i personal ben present en la documentació catalana dels segles IX i X. Per tant la butlla papal confirmava l'adjudicació a la Seu i el bisbe del dret a percebre un impost, que se citava enmig d'altres drets fiscals com la *moneta* o monedatge, adjudicat als bisbes des de 934, i la tercera part dels *teloneos* o drets sobre els mercats. Aquest aclariment és necessari perquè aleshores podem comprendre que els jueus eren reconeguts com una comunitat diferenciada, dins la qual s'organitzava un sistema de cobrament d'impostos distint de la comunitat cristiana i tal vegada gestionat pels mateixos jueus, però això només ho podem suposar. En qualsevol cas es tracta d'un nou reconeixement de la personalitat de la comunitat jueva gironina que completa la seva existència en el pla religiós manifestada per la referència a la seva sinagoga en el document anterior, catorze anys abans. Desconeixem des de quina data els bisbes gironins tenien dret a percebre els censos dels jueus, però ha de ser una

data posterior al 922, quan els bisbes gironins reberen l'últim precepte reial d'un monarca carolingi; un precepte on entre els drets fiscals reconeguts a la Seu no hi figuraven els esmentats censos (MARQUÈS 1993, 37). En qualsevol cas no ha de tractar-se d'una donació reial, car en el segle X els monarques carolingis havien perdut tota llur capacitat executiva, més aviat pot originar-se en una donació comtal, com la del monedatge del comtat de Girona que el bisbe Guiu va rebre del comte Sunyer en 934 (MARQUÈS 1993, 43).

Les residències urbanes dels jueus

Resulta remarcable que els primers documents que informen de cases dins Girona, o en el seu entorn immediat, estiguin plenes de referències a propietaris jueus; uns documents que ens permeten concretar una mica més sobre aquesta comunitat jueva ben arrelada a la Girona dels voltants de l'any 1000, com acabem de veure. Entre els anys 963 i 1036 disposem de fins a mitja dotzena de notícies de propietats i cases jueves, algunes situades dins el clos emmurallat, altres en els seus suburbis o entorn immediat.

– En 963 s'informa de la primera operació de venda immobiliària dins dels murs i registrada en l'Arxiu de la Catedral; concretament es tracta del primer document del Llibre Gran de la Sagristia Major, en una data segurament no gaire posterior a la constitució i dotació del càrrec de sagristà dins la canònica episcopal; la primera referència explícita als sagristans la trobem en 970 (MARQUÈS 1993, 56). Es tracta de la venda que un laic anomenat Borrell Bonhom va fer als esposos Miró i Undilça d'una casa amb pati que afrontava a occident amb la casa de l'hebreu Dolcerella i al nord amb un carrer que anava a la porta de la ciutat (MARTÍ 1997, 136-137). La comparació d'aquest document amb un altre una mica posterior, de l'any 979 (MARTÍ 1997, 147), ens permet assegurar que ens trobem ben a prop de la porta meridional de la ciutat i la seva muralla en un dels carrerons que en sentit est-oest davallava en direcció a l'actual carrer de la Força. No deixa de ser significatiu que ja en la primera transacció immobiliària documentada a Girona hi trobem el nom de l'hebreu Dolcerella en un sector urbà que esdevingué més endavant l'extrem meridional del Call jueu. Però tampoc deixem d'observar el veïnatge de Dolcerella amb propietaris cristians com la citada parella compradora o els clergues Sunifred i Borrell; la barreja de propietaris ens diu que l'hora de la segregació de la comunitat jueva encara no havia arribat. Altres notícies d'anys no gaire posteriors ho confirmaran.

– A principi del segle XI, en 1010, trobem la segona notícia. Es tracta d'un document que fou conservat a l'arxiu del monestir de Sant Cugat del Vallès per raons que veurem tot seguit. La notícia tracta de la donació d'unes cases que Sunyer de Cervià va fer al monestir de Sant Cugat del Vallès. Les cases afrontaven al sud amb la casa d'un propietari anomenat Salamir, probablement hebreu, a ponent amb les cases d'un hebreu anomenat Bell –o Bellhom–, i al nord amb les cases d'una dona dita Blancúcia sobre la qual haurem de tornar més endavant (RIUS 1945-46, 70-71). En tot cas, hem d'advertir que podien ser jueus els tres propietaris citats a les afrontacions, encara que només un ho sigui amb seguretat. Un altre cop ens trobem amb una barreja de propietaris cristians i jueus, aquesta vegada establerts una mica a llevant del document de 963 i també a prop de la muralla meridional, entre els actuals carrers de Bellmirall i la Claveria. El personatge que va fer la donació era un magnat gironí, Sunyer de Cervià, que va donar les seves possessions intramurs, o potser només algunes, segurament perquè el monestir barceloní disposés d'una residència a Girona quan els monjos haguessin de venir-hi per

resoldre afers relacionats amb el cenobi. No sembla que als monjos de Sant Cugat els empipés gaire el seu veïnatge amb els propietaris jueus del voltant.

– Una tercera notícia ens permet ampliar la imatge de les propietats jueves dins la ciutat pels volts de l'any 1000. L'any 1036 l'ardiaca Arnau va vendre al sacerdot Teufred una casa que tenia *infra muros civitatis Gerunda*, que tenia a ponent la muralla de la ciutat i afrontava a orient amb les cases de Grimau i l'hebrea Blancúcia i a nord amb les cases de *Jacob hebreo et de Blancutia hebrea* (MARTÍ 1997, 220); d'acord amb aquestes afrontacions la casa se situava a tocar la muralla de l'actual carrer de les Ballesteries i per tant ben a prop del carrer de la Força, aleshores el principal carrer de la ciutat, per tant en el mateix sector que més endavant esdevingué el Call o barri jueu; era evident que en la primera meitat del segle XI encara no ho era perquè el document esmenta propietaris jueus com Jacob i Blancúcia i cristians com Grimau i els clergues Arnau i Teufred. Per tant un altre document ens mostra la coexistència de jueus i cristians en el mateix espai. Sembla probable que la importància de les residències jueves en aquest sector baix de la ciutat hagi pogut afavorir un procés de concentració dels jueus, no sabem si per convicció o per inducció. En qualsevol cas a principi de la segona meitat del segle XII ja s'esmentava el “barri d'Israel” en referir-se a aquest sector urbà (MARQUÈS 1963, 11).

A partir de les poques però significatives dades aportades podem afirmar que la distribució de les residències o propietats jueves dins dels murs mostra un repartiment dispers i barrejat amb la resta de la població, preferentment en les àrees meridionals i occidentals, on també sabem que es concentrava la major part de la població que vivia intramurs en els segles posteriors. Com hem pogut veure que l'existència i reconeixement d'aquesta comunitat sembla segura ja aleshores, podem plantejar que aquesta comunitat encara no vivia integrada o segregada en un espai separat de la resta de la població. Pel que sembla aquest serà un fet més endavant, en el segle XII.

En canvi no podem dir gairebé res de les activitats econòmiques dels jueus gironins més enllà de la seva condició de propietaris urbans i rurals, com veurem tot seguit. Tan sols sabem que en 1071 el testament del sagristà Bonuç de la Seu esmentava un deute que tenia amb el jueu Mair (MARTÍ 1997, 334-335), però no podem assegurar que aquest fos gironí.

Les propietats suburbanes

Les propietats dels jueus gironins no es manifestaven només dins la ciutat sinó també en el seu entorn immediat. Eren prou significatives com per proposar que els hebreus representaven una fracció prou important dels propietaris rurals que s'escampaven per l'entorn immediat de la ciutat a principi del segle XI. Podem observar-ho mitjançant aquestes notícies documentals;

– En 1010 van vendre al sagristà Bonhom de la Seu un alou que tenien al peu de la muralla de la ciutat i a tocar de Sant Martí Sacosta. L'alou el formaven una casa amb els seus annexos, un pati o cort i uns tancats amb arbres de diversos gèneres. Com que l'indret era i és molt rocallós, la venda també incloïa les pedres del lloc, que segurament eren utilitzades com a material de construcció. La propietat afrontava amb propietaris cristians a banda i banda, al sud amb el carrer que pujava cap a Sant Martí Sacosta i al nord amb la muralla i una torre (MARTÍ 1997, 166). Tot plegat conformava una petita propietat amb usos agrícoles limitats, car es tractava d'un terreny abrupte sota la muralla meridional, però estratègicament situada sobre l'entrada meridional de la ciutat, raó per la qual el preu de venda fou de 5 mancusos i mig, més gran del que li

hagués tocat per la seva extensió i rendiment. Aquesta notícia ens fa evident que els jueus també disposaven de propietats fora murs, un fet que reblen altres dades que exposarem a continuació.

– En 1018 el comte Ramon Borrell va morir, segurament el mes de setembre, i la seva esposa, Ermessenda, va ser la principal encarregada d'executar les seves disposicions testamentàries. Una de les més significatives fou la dotació del nou cenobi femení que s'havia d'aixecar en l'indret de l'antiga església de Sant Daniel, que els comtes havien comprat al bisbe Pere tres anys abans (MARQUÈS 1997, 61-62). Molts dels alous donats pels comtes al nou cenobi procedien de compres o recompres fetes al voltant de Girona pocs anys abans; entre les més significatives Ermessenda citava el que "(...)emi de Vives ebreo qui est ante Ierunda civitate id sunt casas cum curtes et ortos, terras et vineas cultas et eremas, arboribus maioribus et minoribus(...)" (MARQUÈS, 1997, 65). Desconeixem la localització concreta de l'alou que la comtessa va comprar al jueu Vives, car el testament es limitava a situar-lo davant de Girona; en qualsevol cas sembla clar que es trobava en el seu entorn immediat i ben a prop de les muralles. Tal vegada l'alou estigués format per peces de terra i immobles repartits per diversos llocs, però la imprecisió característica dels testaments ens impedeix anar més lluny en aquest plantejament.

– En 1020 ens trobem amb la primera de les informacions sobre propietaris jueus a la propera vall de Sant Daniel. Es tracta de la donació que Guillem *Scutarii* o Escuder va fer al monestir de la Vall d'unes terres i vinyes que tenia a sota la muntanya de *Miralias* o de Montjuïc, a tocar del riu Galligants, una propietat que havia adquirit dels jueus *Nicheu* i *Gog* i que afrontaven amb les terres d'altres dos jueus, *Isaach* i *Bonafilia* (MARQUÈS 1997, 67). A banda del fet, sorprenent, d'un personatge que porti un cognom relacionat amb un ofici o activitat, probablement un *ministerialis* d'algun senyor, remarcuem la normalitat amb què semblen produir-se aleshores transaccions entre cristians i jueus. També en 1040 s'esmentaven altres propietats jueves a la vall, car aleshores la jueva Raquel va vendre a Elies, segurament un altre jueu, una quarterada d'una vinya que tenia a la vall Bascona (MARTÍ 1997, 241-242), nom que aleshores rebia la part més interior i més feréstega de la vall de Sant Daniel.

– De manera menys segura podem plantejar l'existència de propietats jueves suburbanes a l'altra banda del riu Onyar. En 1031 tingué lloc la venda de dos laics al clergue *Deusdedit* d'una terra que limitava a llevant amb el riu Onyar, al sud amb el rec de Cuguçac i al nord amb les terres de *Blancutia* (MARTÍ 1997, 218-219). En principi no tenim cap raó explícita per defensar que aquesta Blancúcia sigui jueva, tal vegada la mateixa citada cinc anys després dins la ciutat, però sabem que temps més endavant, en el segle XIII, aquest espai situat al sud del Mercadal, en el mateix indret que des del segle XII fou conegut amb el nom d'hort de Fontanilles, hi trobarem jueus propietaris com els Asdai, que realitzaren els primers establiments per aixecar-hi cases des de mitjan segle (ACSG Perg. S.XIII). No podem assegurar plenament que els Asdai del segle XIII siguin els hereus de la Blancúcia de l'XI, però és una possibilitat que ens sembla versemblant.

Possibles indicis d'antisemitisme a la Girona del segle XI

Quan intentem aclarir les característiques de les relacions entre jueus i cristians gironins en els segles X i XI, el cert és que gairebé no disposem de dades que permetin orientar-nos en cap sentit. Un cop desaparegudes les referències a la legisla-

ció antiga i altmedieval, com la fortament repressiva dels visigots o la més permissiva dels carolingis, no podem anar gaire més enllà de les apreciacions genèriques que s'han proposat sobre els jueus de l'Europa altmedieval. Naturalment, tots els possibles indicis d'antisemitisme –tal vegada seria millor anomenar-lo antijudaisme–, provenien del món de l'Església i sobre aquest punt posseïm alguns indicis prou significatius.

En primer lloc hem de centrar-nos en Oliba, abat de Cuixà i bisbe de Vic, uns dels personatges cabdals de la Catalunya de la primera meitat del segle XI. Era un bon amic de la comtessa Ermessenda i, per tant, no ha de sorprendre que visités diverses vegades el comtat i la ciutat de Girona. En una d'aquestes visites Oliba va pronunciar a la Seu de Santa Maria l'anomenat *Sermó de Sant Narcís*, considerat fals per diversos autors fins que en un estudi acurat d'Anscari M. Mundó, publicat en 1975, es reivindicà la seva autenticitat (MUNDÓ 1975. 97-114.). Del document, ara ens n'interessen les expressions antijueves, car l'autor denuncia la influència del seu poble, definit com “(...) *fumestam, sacrilegam atque perversam hebreorum ...plebem*”. Encara que puguem interpretar aquesta increpació com a ritual i per tant descontextualitzada, no hi ha dubte que Oliba enviava a la seva audiència gironina un missatge arrelat profundament i que gaudia d'un gran consens entre la població cristiana, especialment entre els clergues que entenien el llatí.

D'altra banda, els anys 1068 i 1078 tingueren lloc a Girona sengles concilis eclesiàstics propiciats per la Santa Seu per impulsar la reforma que sota l'empenta del que fou primer ardiaca i després papa, Gregori VII, volia reformar els corruptes costums arrelats a l'Església entre els segles X i XI (GONZALVO 1994, 36-39). En el concili de 1068, presidit pels comtes Ramon Berenguer i Almodis, i amb assistència del cardenal Hug Càndid, legat pontifici, i de molts bisbes i abats, es plantejaren, entre moltes altres qüestions, la de restaurar el patrimoni i els ingressos eclesiàstics, per exemple els parroquials, afectats en part per les usurpacions nobiliàries, però concretament el problema de les propietats adquirides per minories religioses com els jueus, que pel que sembla deixaven de pagar els delmes i altres tributs religiosos. Sobre aquesta qüestió el cànon 12 decretà que sobre les terres *que la detestable malícia dels jueus comprà o comprarà als cristians*, els delmes fossin donats a l'església de la parròquia on estaven situades, com si les conreessin cristians, car era injust que l'Església hagués perdut tots els drets que tenia *abans que els jueus vinguessin ací* (MARQUÈS 1994, 85). Sembla evident que aquesta era una preocupació dels clergues a totes aquelles diòcesis amb una presència significativa de comunitats jueves, car per la seva condició de minoria religiosa no havien de contribuir al manteniment del culte cristià, la qual cosa devia representar una pèrdua econòmica important, segurament encara més a la rodalia de Girona, on hem pogut veure alguns exemples de propietats agrícoles que pertanyien a jueus. Sobre el sentit del llenguatge emprat notem la referència clarament hostil a la *detestanda iudeorum ...perfidia*, que podem comparar amb expressions utilitzades per Oliba uns anys abans *...sacrilegam atque perversam hebreorum corripite plebem*.

Tots aquests afers, encara que siguin escassos, ens parlen d'un estat d'opinió anti-jueu força significatiu en el si dels estaments dirigents eclesiàstics gironins que no deixarien de tenir el seu ressò en la població, majoritàriament cristiana. Més enllà, no podem assegurar que això s'hagués concretat en mesures o accions antijueves, encara que l'onada de *pogroms* antijueus que s'escampà per Europa a les darreries del segle XI, per raó de la primera Croada a Terra Santa, ens demostra que el terreny estava ben adobat.

Els “batejats”, jueus conversos a la Girona del segle XI?

Entre les diverses dades proporcionades per la informació gironina del segle XI, no podem deixar de referir-nos a l'esment de diversos personatges citats o anomenats com a *batejats*; concretament tres personatges gironins dits Bremon Batejat, Gausfred-Guifré Batejat i Pere Batejat, un fet que no ha estat plantejat a cap estudi, que sapi-guem nosaltres, però que ens fa proposar l'existència de persones converses, potser d'origen jueu, de la Girona altmedieval. A continuació farem una ullada a aquestes referències.

En 1021 tingué lloc una de les diverses operacions relacionades amb donacions i vendes a la vall de Sant Daniel, concretament la cessió o establiment d'una vinya feta pel sagristà Bonhom de la Seu a favor dels esposos Guadamir i Gonadrod. La vinya citada afrontava a orient i occident amb una altra de *Iozfredo Baptitzato* (MARTÍ 1997, 204-205). Potser sigui el mateix personatge el citat en 1039 quan *Gaucefredo Baptitzato* i la seva esposa *Elsava* vengueren a un cert Gausbert una casa que tenien dins Girona, al sud de les escales de la Seu, aleshores edificades a banda i banda, com sabem (MARTÍ 1997, 239-240). De tota manera, tal vegada no es tracti del mateix nom repetit, car *Gaucefredus* va evolucionar cap a Gausfed, mentre *Iofredus* sembla donar Jofre o Guifré més endavant. Potser cal pensar, per tant, que estem davant de dos *Batejats* diferents.

Poc després trobem altres personatges amb el mateix sobrenom o cognom; concretament en 1040 la jueva Raquel vengué a Elies, probablement un altre jueu, una altra peça de terra de la vall de Sant Daniel, que afrontava a orient amb una vinya de *Iohannis Udalgarí* i *Bermundo Baptitzad*, que semblen copropietaris (MARTÍ 1997, 241-242). Més endavant, ja cap a la fi del segle, trobem el personatge de *Petro Baptitzato* citat en dues ocasions; la primera en 1083, quan Berenguer Eldemar de Sant Gregori va establir a Pere Batejat una casa amb pati darrere l'esglesiola de Santa Maria de les Puelles, a tocar el portal i castell de Sobreportes. (MARTÍ 1997, 399-401). Era una operació inscrita plenament en el nou marc feudal car el donant actuava en condició de feudatari de Guillem Ramon, el senescal del comte, i el seu senyor com a castellà del citat castell, a la jurisdicció del qual estava adscrita la casa establerta. El mateix lloc i personatges eren citats en 1094, concretament en el testament de Berenguer Eldemar, quan aquest va deixar als seus fills, Ramon i Guillem Berenguer, la seva part –és a dir els seus drets– de l'esmentada casa que tenien els esposos Pere Batejat i Joaneta (MARTÍ 1997, 463). El nom del nostre personatge surt citat fins a mitja dotzena de vegades més entre els anys 1071 i 1100, generalment com a signatari. El personatge de Pere Batejat no sembla per tant gens negligible, car manté relacions econòmiques amb clergues i nobles, entre els quals un dels feudataris més significatius de la Girona de la fi del segle XI.

Fins a quin punt podem plantejar que aquests *Batejats* puguin ser jueus conversos? El cert és que no ho podem assegurar, car també coneixem l'existència de musulmans a Girona, generalment esclaus, que de vegades foren batejats i alliberats pels seus amos, com va passar per exemple amb els que ho foren pel testament del cabíscol Ponç de la Seu en 1064, quan aquest deixà encarregat que fossin batejats el seu sarraí i la seva sarraïna (RIUS 1928, 362). Aquest seria, doncs, un altre camí força probable per arribar a la condició de *batejats* d'alguns dels personatges gironins citats en el segle XI, la qual cosa ens mostra, d'altra banda, una de les diverses vies d'ascens social per a alguns dels membres dels estaments inferiors.

El Call (segles XII-XIV) (fig. 3)

A partir de 1160 comencen a sovintejar les notícies urbanes referides expressament al call jueu de Girona en relació als entorns del carrer de la Força. Ja s'ha comentat que, a principi del segle XI, es detectava una alta concentració de jueus al voltant del carrer de la Força però, tanmateix, barrejada amb cristians. La cristianització en call, en el segle XII, de la zona baixa de la ciutat antiga pensem que s'ha d'interpretar com la culminació d'un procés lent de concentració de residents jueus en aquell espai concret de la ciutat i simultàniament per la forta expansió urbana més enllà de les muralles.

La informació documental que hem consultat no dóna mai els requisits ni els mecanismes decisius perquè una illa de cases o un carrer determinats poguessin esdevenir del call. Sembla que no era tant el barri sinó la condició de les famílies que l'habitaven l'element definitori. Un reflex d'això el trobem en els límits físics del call, que no varen ser quasi mai fixos. El call es va anar expandint en els segles XII i XIII perquè els jueus compraven i s'establien en cases cada vegada més allunyades del teòric centre en una dinàmica que no es va aturar fins al segle XIV, moment que hauria assolit la seva màxima expansió.

El millor exemple d'aquest procés de concentració el trobem l'any 1160, quan el bisbe Bernat de Tarragona, que també era sagristà major de la Seu de Girona, aprovà la possessió d'unes cases que *Morcai ebreo* havia rebut del seu pare, el batlle *Mosse*, al *calle judaico* i que limitaven a orient amb altres cases del seu pare i de *Bonum ebrei*, a sud amb les cases de *Bonysach* i *Sancto*, a occident amb un alou del mateix *Morcai* que abans fou de Pere Gerald i a nord amb les cases d'en *Caravita* (ACSG, Llibre Gran de la Sagristia Major. fol.8). Podem observar que la concentració jueva ja era significativa en aquest sector del *Call* o barri jueu de la ciutat, car la mitja dotzena de propietaris citats en el document eren tots hebreus, però també és evident que aquest era un procés en marxa; una de les propietats havia estat poc abans de Pere Gerald, un cristià, sens dubte. Tot sembla indicar que aquest procés era resultat de la pròpia voluntat dels jueus de viure aplegats, que no pas una decisió dels poders cristians per crear un gueto.

Tampoc podem ignorar la presència del batlle *Mosse*, que ja era citat amb aquesta condició nou anys abans. En 1151 tingué lloc el Capbreu o descripció i inventari dels drets i honors comtals als termes de Palau-sacosta, Quart i Castellar de la Selva, que presidí el citat *Mosse* en la seva condició de batlle de Girona (SALRACH 1993, 37). Sembla clar que alguns membres de la comunitat jueva de Girona eren prou influents per aconseguir, a mitjan segle XII, un càrrec força significatiu per a les finances comtals.

En termes generals, el call de Girona ocupava la part baixa de la Força Vella o ciutat antiga. Els límits naturals venien donats per la muralla de sobre el carrer de les Ballesteries, a ponent, el portal de l'Areny, a migdia, mentre, per la banda de llevant i nord eren més mòbils, amb tendència a l'expansió cap al Mercadell i el castell de Sobreportes (plaça de la catedral i casa Pastors), al nord, i cap al carrer de la Ruca (pujada de la Catedral i Claveria), per llevant. La principal artèria era el carrer de la Força, que la documentació medieval esmenta com el carrer Major del Call. Travessava el barri de sud a nord des del portal de l'Areny (actual placeta del Correu Vell) fins al Mercadell. Multitud de carrerons hi confluïen en sentit est-oest i nord-sud en una xarxa urbana densa i sensiblement diferent de l'actual. La recerca documental, arqueològica i cartogràfica i la inspecció en alçada de les façanes dels edificis ha permès localitzar-la i jus-

tificar-la. En anteriors treballs ja publicats se n'han argumentat tots els detalls, per tant, no sembla pertinent de tornar-hi malgrat que les referències hi seran constants (BURCH *et al.* 2000, 11-28).

Fig. 3. L'antic carrer Major del Call és ara el carrer de la Força.

La segona sinagoga (fig. 4, 5 i 6)

Ja fa temps vàrem designar amb aquesta referència la sinagoga que els jueus de Girona tenien a la galta de ponent de l'actual carrer de la Força (CANAL *et al.* 1995, 16) i que distingíem de la "primera", documentada en el segle X i localitzada sobre la plaça dels Apòstols (*supra*). En aquell moment la ubicàvem a mig recorregut del carrer, davant de la placeta que avui mena a les escales de la Pera. Fins ara, les dades documentals conegudes dels segles XIII i XIV que s'hi referien eren escasses i tangencials. De fet els textos que la definien amb més propietat i que permetien situar-la començaven el 12 de juliol de 1492, pocs dies abans de la data límit fixada en el decret d'expulsió. En aquella data, ja feia més de 50 anys que no funcionava i havia estat substituïda per la tercera, situada a la galta de llevant de l'esmentat carrer. Tanmateix els jueus en van retenir la propietat fins aleshores, segurament pel record i el valor que representava. Obligats a vendre (segurament a malvendre), els nous propietaris van comprar i traspassar successivament els edificis i patis de la vella sinagoga i també les finques adjacents en un intens moviment especulatiu. La documentació generada aporta un garbuix de dades urbanístiques que reflecteixen la situació de la primera meitat del segle XVI però, de retruc, també, es pot resseguir la que hauria tingut en el segle XIV. Per aquesta raó es fa obligat començar en una època tan tardana. Les dades de caire urbà s'han traslladat a una base cartogràfica que dibuixa i aclareix aquest procés històric tan interessant i que a continuació es comenta (fig.4).

1 i 2. Era l'espai que havia ocupat la sinagoga. El 1492 l'Aljama venia a Pere Gerald de Terrades, sagristà major de la seu, l'antiga sinagoga (núm. 1) (MARQUÈS 1987, 229). El comprador cedia el terreny a Nicolau Roca però es reservava el material de construcció: bigues, cabirons, teules, pedres i reixes quan s'enderroqués. Això vol dir que l'entitat de la sinagoga s'havia preservat més o menys inalterada fins aleshores i que no podria subsistir en aquell estat gaire temps, potser fins al 1494, quan es parla dels patis enrunats al costat de les escoles velles (núm. 2) (BATLLE 1988, 246). Finalment sembla que el 1498 ja estava enderrocada perquè s'esmenta com uns patis que abans eren dels jueus. (MARQUÈS 1987, 246) El 1527, de Geroni Roca, hereu de Nicolau Roca, es venia la finca i també la del nord (núm. 2) a Pere Ribot. En el document es descriuen com uns patis en ruïnes on hi havia dos pous i els banys dels jueus (ESCRIBÀ/FRAGO 1992 núm. 1206). Com sempre, l'afrontació de ponent era la muralla de les Ballesteries i concretament es diu que n'abraçava deu merlets. Com veurem més endavant i malgrat que no s'indica, els banys se situaven més enllà del mur, vora el carrer de les Ballesteries. Un indici tardà d'això el dona la venda que es fa el 1593 –el rastre de la sinagoga s'havia perdut i en el seu lloc s'havia bastit una casa amb hort– on els límits oriental i occidental són el carrer de Sant Llorenç (Força) i el de les Ballesteries respectivament amb la muralla entremig (ACSG. Repertori Pontic, 254).

3. Casa al costat de la sinagoga. El 1492 pertanyia a Dalmau Mercader, antic jueu convers (MARQUÈS 1987, 229). El 1498 havia passat a Bernat Ripoll. El mateix propietari figura el 1527 i el 1557. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1199), (BATLLE 1988, ap. Doc. núm. 5, 247) i (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1210).

4. Una casa que tenia el jueu convers Dalmau Mercader el 1492 (MARQUÈS 1987, 229). El 1498 Bernat Pascoll va vendre certs drets sobre la casa a l'Almoïna del Pa de la Seu (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1199). El 1527 la tenia en Pere Honrat (BATLLE 1988, ap. Doc. núm. 5, 247).

5. Abans de 1498 el convers Bernat Sampsó regentava la casa que anava a banda i banda d'un carreró. Des d'aquell any hi trobem en Sebastià Campassol i fins al 1527 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1199) i (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 5, 247). El 1593 la propietat havia passat al canonge Miquel Costa (ACSG. Repertori Pontic, 254).

6. Casa d'en Nicolau Roca el 1492 (MARQUÈS 1987, 229). El 1527 hi constava en Geroni Costa i el 1593 el canonge Miquel Costa (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 5, 247) i (ACSG. Repertori Pontic, 254).

7. Carreró al sud de la sinagoga. La primera menció es remunta al 1527 i s'ha d'entendre com un pas cobert per accedir a les cases veïnes (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 5, 247). El 1593 s'esmenta com un carrer cobert sense sortida (ACSG. Repertori Pontic, 254).

8. La primera referència es remunta a 1493 i es definia com un carrer sense sortida (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 4, 246). El 1527 apareix descrit semblantment com un carreró cobert al nord de la sinagoga (BATLLE 1988, ap. doc. 5, 247).

9. Illa urbana al nord de la sinagoga. El 1492 formava una única finca que el jueu Bonastruc Beuenist cedia a Joan Almar (MIRAMBELL, 1978, 5-19). Poc després el nou propietari la subdividia en dos immobles dels quals Benet Simon en comprava un el 1493 (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 4, 246). L'altre restava en mans de Pere Falcó, possiblement el jueu convers que fou condemnat per heretge el 1497 (ADG. Pergamins Pia Almoina, núm. 301). Sembla que el 1527 estava reunificada sota el domini del benefici de Santa Maria dels Claustres (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 5, 247). La finca constava aleshores d'una casa amb un pati i també d'una torre de la muralla que els beneficiats de Sant Feliu van vendre a Joan Ribot, cavaller de Foixà. Les afrontacions són inequívokes, però la peça que rebla el clau és una venda del 1492 següent, on el mateix Ribot adquiria la casa del benefici de Santa Maria dels Claustres esmentada abans. A ponent afrontava amb la muralla i la torre (fig. 4, núm. 13). Es tracta de la torre anomenada de can Boschmonar, nom de la família propietària, els hereus de la qual encara en regenten la titularitat. Això vol dir que la sinagoga ocupava l'espai de l'actual núm. 21 del carrer de la Força, car el 1558, la casa de Joan Ribot afrontava a migdia amb la casa i l'hort de Francesc Roca, descendent d'aquell Nicolau Roca que el 1498 adquiria el que havia estat la sinagoga (vegeu

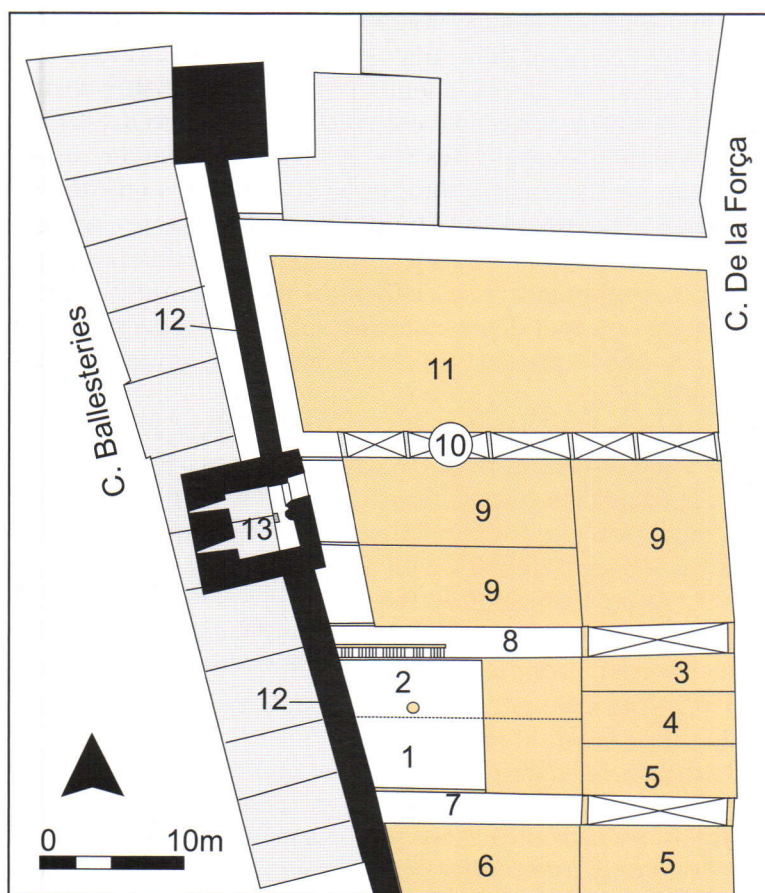

Fig. 4. Planta del sector on s'havia emplaçat la segona sinagoga, en els segles XV i XVI.

núm. 1 i 2) (ESCRIBÀ/FRAGO, 1992, doc. Núm. 1211). Finalment esmentar que, el 1593, Ribot de Foixà encara mantenia la casa (ACSG. Repertori Pontic, 254).

10. Carreró esmentat el 1493 (BATLLE 1988, ap. doc. núm. 4, 246). Per documents posteriors se sap que anava des del carrer de la Força fins al pas de ronda de la muralla i a la portella de desguàs que encara es conserva dins de la torre del segle XIV (vegeu núm. 13). El 1557 el batlle general donava llicència a Joan Ribot per tancar-lo i incorporar-lo a la seva propietat. Aleshores feia 50 passes de longitud i 12 pams d'amplada. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 1211). El 1558 s'esmentava com un carreró que antigament arribava a la muralla. Possiblement ja se n'havia privatitzat un tram.

11. Illa de cases. Entre 1557 i 1558 hi figuren els propietaris següents: Gabriel Saüc, i després la seva vídua Francesca, els hereus d'Andreu Vidal i després en Joan Bosch (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 1210 i 1211).

12. Muralla de les Ballesteries.

13. Torre de la muralla construïda en el segle XIV en temps del rei Pere III. En el seu interior es conserva una portella feta amb blocs de sorrenca que és anterior a la mateixa torre i que servia per desguassar l'aigua que baixava de la ciutat vella i quedava retinguda per la muralla (fig. 5).

La sinagoga era el centre religiós dels jueus i també el centre cívic de la comunitat. Això es tradueix en una complexitat arquitectònica amb diferents àmbits específics que apareixen invariablement: la sala d'oració, el pati, les escoles i els banys. Altrament, les sinagogues estaven subjectes a certes normes que en condicionaven la disposició. El costum i les lleis rabíniques referents a les sinagogues de la diàspora observaven l'orientació a l'est –en realitat cap a Jerusalem– d'una de les parets (ESTANYOL 2002), la ubicació a migdia de les portes d'entrada (PALOMERO, 1998, 143-180) i l'accés a la sinagoga mitjançant un pati o un atri que comunica, tant amb la sala d'oració com amb les altres estances comunals (MORENO KOCH, 1996, 135-142). La severa legislació cristiana privava de monumentalitat l'arquitectura de les sinagogues i obligava a la discreció (RIERA, 1985, 58-60). Tanmateix, de portes endins la situació podia canviar notablement.

No s'han conservat vestigis físics de la segona sinagoga. La documentació de les darreries del segle XV i del segle XVI ens informen de l'emplaçament i de les proporcions globals que tenia la finca que ocupava la sinagoga i del pati amb dos pous que quedava entre la muralla i l'escola (segurament la sala d'oració) però res més. L'anàlisi de la retícula urbana de la ciutat antiga permet determinar que la sinagoga ocupava una illa modular fundacional amb una amplada màxima (en sentit nord-sud) que no arribava als 11 metres (BURCH et al, 2000, 17).

Només la casualitat ha permès disposar de noves dades que configuren millor la distribució dels diferents espais que l'integraven. El punt de partida arrenca de dos instruments notariais de l'any 1343, procedents de l'Arxiu Comarcal d'Olot, que va recollir i transcriure el malaurat Manuel Grau mentre estudiava la jueria de Besalú per a la seva tesi doctoral. La publicació pòstuma d'aquell treball no els incloïa però mercès que l'arxiu personal de Grau fou donat a l'Arxiu Municipal de Besalú va ser possible trobar un dels textos transcrits en un exemplar original de la tesi (GRAU, 1975, vol. II, 155-158) i el segon en una transcripció manuscrita. L'original d'aquest darrer va ser localitzat a l'Arxiu Comarcal d'Olot pel col·lega Joel Colomer que amablement ens ha proporcionat la transcripció completa de la que reproduïm el text principal.

Anna muller primera de Yuceffi Bonastru(ch?) condam judei Gerunde, et nos Priçosa filia eorum dictorum Iuceffi Bonastru condam et Anne coniugum uxorque Astruchi judei Bisulduni ipse idem astruchus issachi maritus dicte prissose et astruchus jacob ideus dicti loci bisulduni avus dicti astruchi issachi et aster mater dicti astruchi issachi de voluntate et expresso consensu dicte anne omnes insimul non vidolo metu nec ab aliquo circum venti set notu proprio et mea liberalitaer per nos et nostros presentes atque futuros. Gratis

et ex certa sciencia vendimus et titulo pure et presente vendicionis corporaliter tradimus vel qui tradimus vobis benevist bonjube judeo bisulduni et vestris et quibus volueritis perpetuo pro puro libero et ffranco alodio medietatem tocius directi domini scilicet omnium terciorum laudisimiorum et foriscapiorum emperarum firmamentorum iuris faticarum et iuris retinendi et omnium aliorum et singulorum que ad directum dominium pertinere noscuntur tocius cuiusdam hospicii existentis in carrario ballistiarum Gerunde in loco vocato de fabricis quod hospicium fuit Arnaldo çes conamines condam ferrarii Gerunde et postea domine brunissendis condam filie eiusdem Arnaldo uxorque petri de vilardello pictoris Gerunde et nunc est guilleme filie et heredis dicte domine brunissendis condam quod hospicium affrontat ab oriente in cortali hospicii vestri dicti benevist bonjube siti in parte supra murum calli iudeorum Gerunde quod hospicium nos dicti coniugess astruchus jacob et aster vobis anno presenti vendidimus ameridie in domo balnearum aliame iudeorum Gerunde aboccidente in rivo undaris et in dicta carraria vocata de ballistariis et acircio in hospicio bartholomei de boscha spaberii Gerunde. Item vendimus vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo pro libero et ffranco alodio medietatem unius morabatini flamagantis boni et fini auri rectique pensi annualis et censualis quod morabatinum tenetor dicti hospicii serius confrontati michi dicto astrucho issachi et bonanascho scapati iudeo castilionis solvere et prestare tenetur annuatim perpetuo in festo Natalis domini pro censi dicti hospicii. Item vendimus vobis et vestris perpetuo omne aliud ius nobis seu alteri nostrum simul vel divisim? competentes aut competere debens ratione predictae vendiciones in et ser toto dicto hospicio vel contra quoscumque ratione eiusdem hospicii seu directi domini predicti ratione quorumcumque terciorum laudisimorum et forescapiorum nobis seu alteri nostrum debitorum pro quibuscumque vendicionibus donaciobus aut aliis alienaconibus factis huc usque de dicto hospicio i quibus firma nostra vel alterius nostrum vel predecessorum nostrorum in dicto directo dominio non inter venerit et est omne aliud ius nobis pertinens et pertinere deben nunc vel infuturum de iure vel consuetudine in hospicio antedicto ratione predictarum medietatum nostrarum. Ita quod amodo vos et vestri et quos volueritis habeatis et percipiatis annuanti perpetuo in dicto festo medietatem dicti morabatini censualis atentoribus dicti hospicii et habeatis in eodem hospicio medietatem tocius directi domini pro libero et ffranco alodio et totum aliud ius per nos vobis supra venditum et predicta omnia per nos vel ut permtitur vendita sint vestra propria et vestrorum et quorum volueritis pro libero et ffranco alodio titulo

Fig. 5. La torre Boschmonar. Fou construïda a la segona meitat del segle XIV vora els banys jueus.

et ex causa huius presentis vendicionis. Quam vendicionem dicte medietatis directi domini et unius morabatini flamegantis bon et fini auri rectique pensi annualis et censualis vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo facimu pro puro libero et ffrancho alodio prout melius et utilibus ad vestrum vestrorumque bonum et firmum ac sanum intellectum possit intelligi atque dici (dicti?) precio vicelicet quadriguentorum octaguinta solidos barchinonensem de terno quod a vobis nonspe future numeracionis. Confitemur habuisse et recepisse et doli. Et si forte predicta que vobis vendimus nunc valent vel decetero valebunt plus precio prelibato totum illud plus vobis et vestris damus et remitimus donacione et concessione irrevocabili inter vivos. Renunciantes scienter ser hiis excepcioni doli et metus et actioni infectum et restitutioni inintegrum et est legi quam directis ultra dividiam iusto precii subucnatur et est illis legibus quibus donaciones causa ingratitude revocantur et omni alii iura incontrarium venienti. Constituentes nos per dicta que vobis vendimus vestro vestrorumque nomine possidere donur inde possessionem tam de iure quam de facto adoptus fueritis corporaliter quam liceat vobis et vestris quamdocumque volueritis vestra propria auctoritate accipere penes vos et vestros perpetuo pro libero ffrancho alodio retinere volentes et mandantes cum hoc presenti publico instrument vicem Eplem? gerenti in hac parte tenetoribus dicti hospicii serius confrontati qui nunc est in pro tempore fuerit quimus? (quibus) vobis et vestris et cui vel quibus volueritis de predicta medietate terciorum laudisimorum et fore et dicte morabatini censualis et aliorum predictorum vobis et vestris et cui vobis quibus volueritis plenarie satisfaciant quemadmodum inde nobis et nostris anno presentis instrumenti confectionem rependere parere et satisdacere tenebatur. Cedendo et dando vobis et vetris perpetuo in predicti omnia iura et loca nostra et omnes voces vices rationes et actione nostras reales et personales et alias quoscumque nobis ibi et inde pertinentes et pertinere debentes quoquomodo quibus iuribus vocibus vicibus rationibus et accionibus nostris possitis uti agere et experire iin iudicio et extra tam in agendo quam in deffendendo quamin cunctis aliis modis prout nos facere poteram ante huiusmodi instrumenti confectionem. Quam nos constituimus et facimus vos et vestros perpetuo in predictis veros dominos et procuratores ut in rem vestram perpetuam ad faciendam in pro puro et ffrancho alodio vestras omni modas voluntates, sine aliquo retentu quem in predictis non facimus ullomodo. Et sic per nos et nostros promitimus vobis et vestris quis-

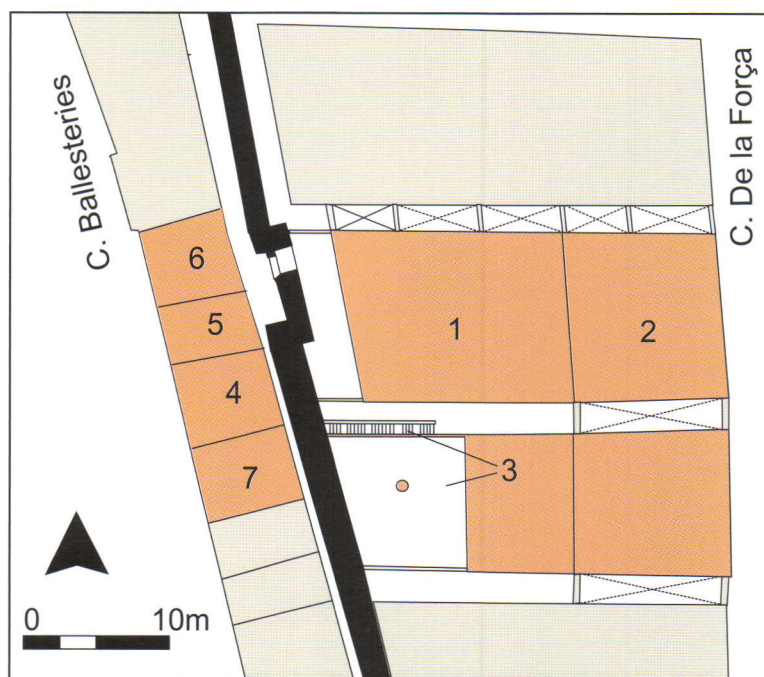

Fig. 6. Planta del sector de la sinagoga i dels banys en el segle XIV.

que nostrum insolidum. Renunciantes ut infra quod precita que vobis vendimus faciemus vos et vestros et quos volueritis perpetuo habere tenere et possidere pro libero puro et ffranco alodio in sana pace et securo contra cunctas personas et vobis et vestris inde firmiter teneri de eviccionem omnique dampno missionibus et interesse licis et extra. (...)

Testes Bernardus de Costa et Raymundus de puteo de monte palacio parrochie de ialagerio et iuceffus abraam et cresques de soal judei habitatores bisulduni.

ACO, Notarilas, Besalú, Pere Mallorques, Liber, reg. 62, 1343-1344. f.57r-60v, 4 març 1344.

En el primer document es tracta de la venda que feia Priçosa, filla de Jucef Bonafeu i muller d'Astruc Isaac, a Beuenist Bonjuhà d'una casa del call de Girona situada immediatament al nord de la sinagoga, entre la muralla i l'actual carrer de la Força (fig. 6, 1). A llevant confrontava amb la casa de Bonanat Scapat, jueu (fig. 6, 2), a migdia (...) *in sinagoga aliame judeorum gerunde et in scala balneorum eiusdem aliame* (fig. 6, 3), a ponent amb tres cases: la que fou de Francesc Coromines, ferrer difunt, que després heretà la seva filla Brunissenda, també difunta i casada amb el pintor Pere Vilardell, i que llavors tenia Guillelma, filla de Brunissenda (fig. 6, 4); la d'en Bartomeu d'Osca, espaser (fig. 6, 5), i la d'en Francesc Exemins, vanover (fig. 6, 6).

En el segon document, els pares d'Astruc Issac, Issac i Ester, també es venien els drets que tenien sobre la casa de Francesc Coromines. Les afrontacions són clares: a llevant amb el pati de la casa venuda anteriorment a Beuenist Bonjuhà (fig. 6, 1), situat sobre el mur del call (muralla de les Ballesteries), a migdia "(...) *in domo balneorum aliame judeorum gerunde*" (fig. 6, 7), a ponent amb el riu Onyar i amb el carrer de les Ballesteries i a nord amb la casa de Bartomeu d'Osca ja mencionada (fig. 6, 5). Queda

Fig. 7a i b. Vista general i detall d'una porta dovellada amb forat de mezuzà. La inscripció hebrea ha fet creure que originalment era la porta principal d'accés al pati de la sinagoga. Posteriorment fou venuda i traslladada a una antiga casa del municipi de Fornells de la Selva, ara convertida en seu de l'Ajuntament.

ben clar que els banys jueus se situaven vora el carrer de les Ballesteries i sota la sinagoga, que s'alçava sobre la muralla. La comunicació entre ambdues es feia mitjançant unes escales que travessaven la muralla.

La muralla de sobre les Ballesteries esdevé un element transcendental per a la història de la sinagoga. Es tracta de la fortificació romana reforçada a les darreries del segle VIII (CANAL *et al.*, 2003, 145-148). En temps de Pere III, a la segona meitat del segle XIV, es va aixecar un nou recinte emmurallat i també es va refer el perímetre antic que des d'aleshores s'anomenà la Força Vella. Entre aquesta i les cases de la ciutat hi havia un pas de ronda conegut fins i tot arqueològicament (MARTÍN 1977, 335-338). En època medieval va ser constantment agredit pels posseïdors de les cases veïnes temptats de guanyar espai. Precisament en el context de millorament de les defenses antigues, el 1386, els jurats de Girona ordenaven l'enderroc de cases i parets del call que tocaven la muralla (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 648). Feien l'excepció de la sinagoga on s'obriren dues portes. Això només era possible si l'àmbit afectat era el pati de la sinagoga, car difícilment s'haurien pogut comprendre unes portes per travessar la sala d'oració. Per tant el pati de la sinagoga es trobava a tocar de la muralla per la banda de llevant del mur. A l'interior del pati hi havia un o potser dos pous i les escales que baixaven als banys. (fig 7a i 7b).

La sala de l'oració es trobava encaixonada entre el pati, a ponent, i per altres cases que donaven al carrer del Call (carrer de la Força), a llevant. Els carrerons, ja esmentats anteriorment, que hi afrontaven a nord i a sud ens permeten copsar un edifici rectangular de 10 metres i escaig pel costat llarg. L'accés es feia des del pati. La distribució interna estava estructurada en un mínim de dos àmbits diferenciats: l'*scola inferiori* i l'*scola maiori*. Efectivament el 1373 Astruc Issac, oncle i tutor dels fills de Bonjuhà Issac, aleshores difunt, es venia un seient de la sinagoga major de Girona que havia pertangut a Bonjuhà Issac, germà seu, amb la finalitat de sustentar els nens orfes (PLANAS 1999, vol. I, 493-503). Pensem que es tracta de l'espai reservat als homes. A la sinagoga de Castelló d'Empúries es designava com la *sinagoga seu scola superior sive judeorum masculorum* (PUJOL 1991, 75). De les afrontacions es desprèn que el seient formava part d'un banc de tres places que estava recolzat a la paret oriental de la sinagoga. Els bancs dibuixaven rengleres amb un mínim de tres bancs cadascuna, disposats pel llarg, en sentit nord-sud. El mateix Astruc Issac també venia el seient que havia estat propietat de la mare dels nebots. S'ubicava a la sinagoga inferior de Girona. El seient també formava part d'un banc de tres places que es recolzava a la paret de tramuntana de la sinagoga. Ara les bancades (de tres bancs com a mínim) es disposaven en sentit est-oest formant dues o potser més rengleres. Els seients veïns eren majoritàriament propietat de jueves, la qual cosa fa sospitar que, en realitat, la sinagoga inferior designava l'àmbit reservat a les dones. En termes semblants hi aludia la documentació de la sinagoga de Castelló d'Empúries on *scola inferior; scola mulierum* o *domus dominarum*, s'empra indistintament per designar l'espai de la sinagoga destinat a les dones (PUJOL 1991, 75-76). És possible que, a la sinagoga de Girona, la secció de les dones estigués físicament enlairada com una balconada interior encarada a la sala d'oració o sinagoga dels homes, però compartint el mateix edifici, tal com es pot desprendre de la sinagoga de Besalú o a l'esmentada de Castelló (PUJOL 1991, 75-76). (fig. 8)

Els banys

Salomó Ben Adret fou un rabí de Barcelona del segle XIII que, en vida, va gaudir d'un enorme prestigi en qüestions de jurisprudència religiosa. Fou objecte de nombroses consultes per part de jueus d'arreu i les seves opinions eren considerades plenes d'autoritat i pragmatisme. De les seves respostes se sap que els jueus de Girona dubta-

Fig. 8. Restitució interior de la sinagoga segona de Girona a partir de les dades documentals i topogràfiques. (Imatge cedida per Joaquim Paredes, 24 imatges per segon).

ven de la correcta obtenció ritual de l'aigua dels banys públics de la ciutat que ells utilitzaven com a miqvé (FELIU 1989, 71-72). Sembla, doncs, que no disposaven de banys propis. Els banys públics de Girona es varen fundar el 1194 (MARQUÈS/MIRAMBELL/SAGRERA 1994, 28-32) i potser, d'aleshores ençà, els van utilitzar el jueus. Però no sabem quines instal·lacions tenien els jueus abans. I tampoc, fins ara, quan es van fundar els banys propis situats vora el carrer de les Ballesteries i mencionats el 1343. Tanmateix, l'anàlisi de la particular història del carrer de les Ballesteries n'assenyala la construcció entre 1320 i 1343. (fig. 9).

A principi del segle XIII començava la urbanització del carrer que s'anomenava de les Fàbregues (carrer de les Ballesteries). Primer amb les cases situades a la galta de llevant del carrer i, en el segon quart del segle XIV, amb les cases de la banda de ponent, a tocar del riu. Algunes institucions com l'Almoina de la Seu van adquirir drets sobre alguns sectors. Gràcies als seus arxius se'n pot resseguir tot el procés. Concretament l'Almoina dominava un grup de cases que, en el segle XVIII, abastava el tram comprès entre la segona i la tercera torre de la muralla. Això és, entre la torre que es conserva amagada en el núm. 26 del carrer de les Ballesteries i la torre de can Boschmonar que ja hem esmentat anteriorment. Eren les cases que romanien sota el que havia estat la sinagoga. Afortunadament, les capbreuacions de l'Almoina retrocedien fins al segle XIII. Entre 1319 i 1320, l'Almoina capbreuava les cases on els tinents reconeixien posseir immobles sota el seu domini: en Pere Fuià,

Fig. 9. Els banys àrabs foren utilitzats també com a banys rituals jueus.

(fig. 10,1), en Pere Guillem, colteller, (fig. 10, 2), el pintor Pere Vilardell (fig. 10, 3), en Jaume Camps, hereu d'en Guillem Camps (fig. 10, 4), els hereus del difunt

Ramon Sala (fig. 10, 5), el ballester Pere Ros (fig. 10,6), una altra casa d'en Pere Vilardell (fig. 10, 7), na Brunissenda Pla, muller d'en Guillem Puig (fig. 10, 8) i finalment en Pere Crespià (fig. 10, 9) (ADG. Llibre d'Arxivacions de la Pia Almoïna, núm. 828, 829, 830, 831, 883 i 884). El 1355 Guillem Rovira confessava una casa, que tenia la d'en Jaume Camps al nord i la de Guillema, filla de Pere Vilardell, al sud. Guillema era la néta de Francesc Coromines i filla de Brunissenda. Amb tota seguretat es tracta de la mateixa Guillema que, recordem-ho, tenia la casa al costat dels banys i de la qual els pares d'Astruc Issac se'n venien els drets a Beuenist Bonjuhà (supra) (ADG. Pia Almoïna, Vestuari, núm. 11, any 1355). En els capbreus de 1319 els banys es corresponen amb la casa de Brunissenda, muller de Guillem Puig (fig. 10,8). Enlloc s'esmenten els banys. Això deu voler dir que encara no s'havien construït. El 1346, Grau de Sant Dionís, mestre en medicina, capbreava a Bonasch Vidal, procurador de l'Almoïna hebreaica, la casa que havia comprat a Pere Crespià que ja sortia el 1319 (fig. 10, 9) (ADG. Pia Almoïna, Girona, núm. 1097 sub.). Al nord confrontava amb una casa de l'Almoïna jueva que anteriorment havia estat de cristians. Malgrat que no s'especifica, sabem que s'hauria de correspondre amb els banys jueus (fig. 10, 8). Tanmateix, el fet que hi figurei l'Almoïna jueva fa raonar que realment es tracta del miqvè. (fig. 10).

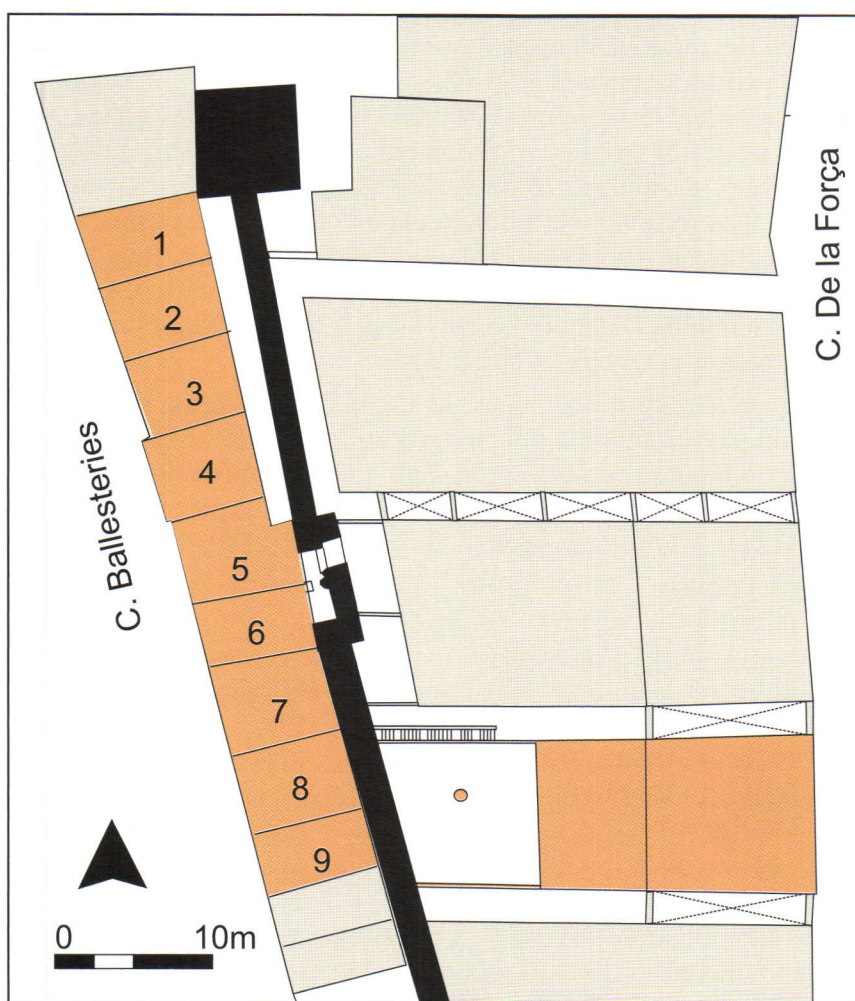

Fig. 10. Cases i banys jueus en el carrer de les Ballesteries el segle XIV.

A ponent del carrer de la Força (fig. 11)

En el segle XI ja s'hi detecten nombrosos residents jueus però la major part de la documentació conservada del temps del call ens remet als segles XIV i XV. Com hem vist, la sinagoga s'hi situava al bell mig, entre el carrer de la Força i la muralla. Cap a migdia, les cases es projectaven des del carrer fins la muralla i es recolzaven les unes contra les altres formant una illa urbana massissa. No hi havia o no s'ha constatat la presència de carrers subsidiaris entre altres raons perquè la muralla i el vial s'apropaven fins a convergir en el portal de l'Areny. Així la fondària dels immobles s'anava estrenyent quan més al sud s'ubicaven. Per aquesta banda, i no gaire lluny de la sinagoga, hi tenien casa el 1363 Abraham Ravaia, Bonastruc de Blanes i Rubèn Samuel. La notícia ens arriba per la compra que feien els jurats de la ciutat de la pedra de la casa de Ravaia per utilitzar-la per a les obres de la muralla (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 426). En realitat la casa s'enderrocava parcialment perquè obstruïa l'androna pública entra la casa i la muralla. A canvi els jurats li deixaven refer la casa però retirada 13 pams. Pel mateix sector hi podia tenir residència un altre jueu, un tal Vides, que apareix afrontat tocant a la muralla el 1346 (ADG. Pia Almoina, Girona, núm. 1097 sub.).

Al nord de la sinagoga el teixit urbà es feia més complex. Uns quants carrerons enllaçaven el carrer de la Força amb el camí de ronda de la muralla separant i delimitant unes illes de cases formades per diferents habitatges. Aquests vials secundaris perpetuaven l'estructura urbana fundacional de la ciutat i eren vitals per accedir a les cases que no tenien porta pel carrer de la Força. Parcialment estaven coberts amb arcs i voltes, com es palesa en documentació posterior (*supra*). Afortunadament els arxius són més generosos en dades. Recordem que, davant per davant de la sinagoga i mitjançant un d'aquells carrerons, es documentava el 1343 una primera illa de cases amb tres propietaris: Beuenist Bonjuhà, que comprava a Priçosa (fig. 11, 1), Bonanasc Scapat (fig. 11, 2) i Benet Bellshom (fig. 11, 3) (GRAU 1975, vol. II. 155-158). Dos anys més tard sembla que la casa de Bonanasc Scapat pertanyia a Maimó Momet, jueu de Perpinyà i aleshores resident a Peralada (ADG. Pia Almoina, Girona, núm. 187 sub.).

Immediatament al nord, començava una altra illa urbana emmarcada per sengles carrerons, a tramuntana i migdia, la muralla per ponent i el carrer de la Força per llevant (fig. 11, 4). El 1373 Aaron Jucef hi comprava una casa a Lorca, muller de Jucef Issac, i als seus fills Issac Jucef i Esther. Per la venda coneixem altres propietaris veïns: Abraham Soy i Morfoday Botim (ADG. Pia Almoina, Girona, núm. 214 sub.).

La configuració urbana canviava substancialment en arribar a l'espai que ara ocupa el Museu d'Història de la Ciutat. En els segles XIII i XIV s'hi perfilaven dues illes de cases interconnectades mitjançant arcades i voltes que cobrien un carrer, avui desaparegut, que discorria en direcció nord-sud i abocava vers tramuntana a la placeta que avui dóna accés a l'esmentat museu (fig. 11, 15). Millàs i Vallicrosa publicava el 1927 l'escriptura de venda d'una gran propietat dins el sector que ens ocupa (fig. 11, 16) que feren Tolsana i el seu marit, Jusuè ben Zerahia, i Dolça i el seu marit, Nathan Salomó Xaltiel, el 1284 als esposos Goig i Jusuè Haleví (MILLÀS, 1927, doc. 1, 72-74). El document ha proporcionat una informació valuossíssima per comprendre la forma urbana d'aquest racó del call, només comparable a l'afortunada circumstància que, de pocs anys després –el 1296– es conservi el text de venda de la mateixa finca però augmentada amb noves adquisicions que la feien encara més gran (AHCG. Hospital, núm. 208). En aquest cas era Adela, vídua d'en Salomó, fill d'en Maïr de Cabanes, la que venia a Issac Cordoví un hospici, torre (fig. 11, 22), casals

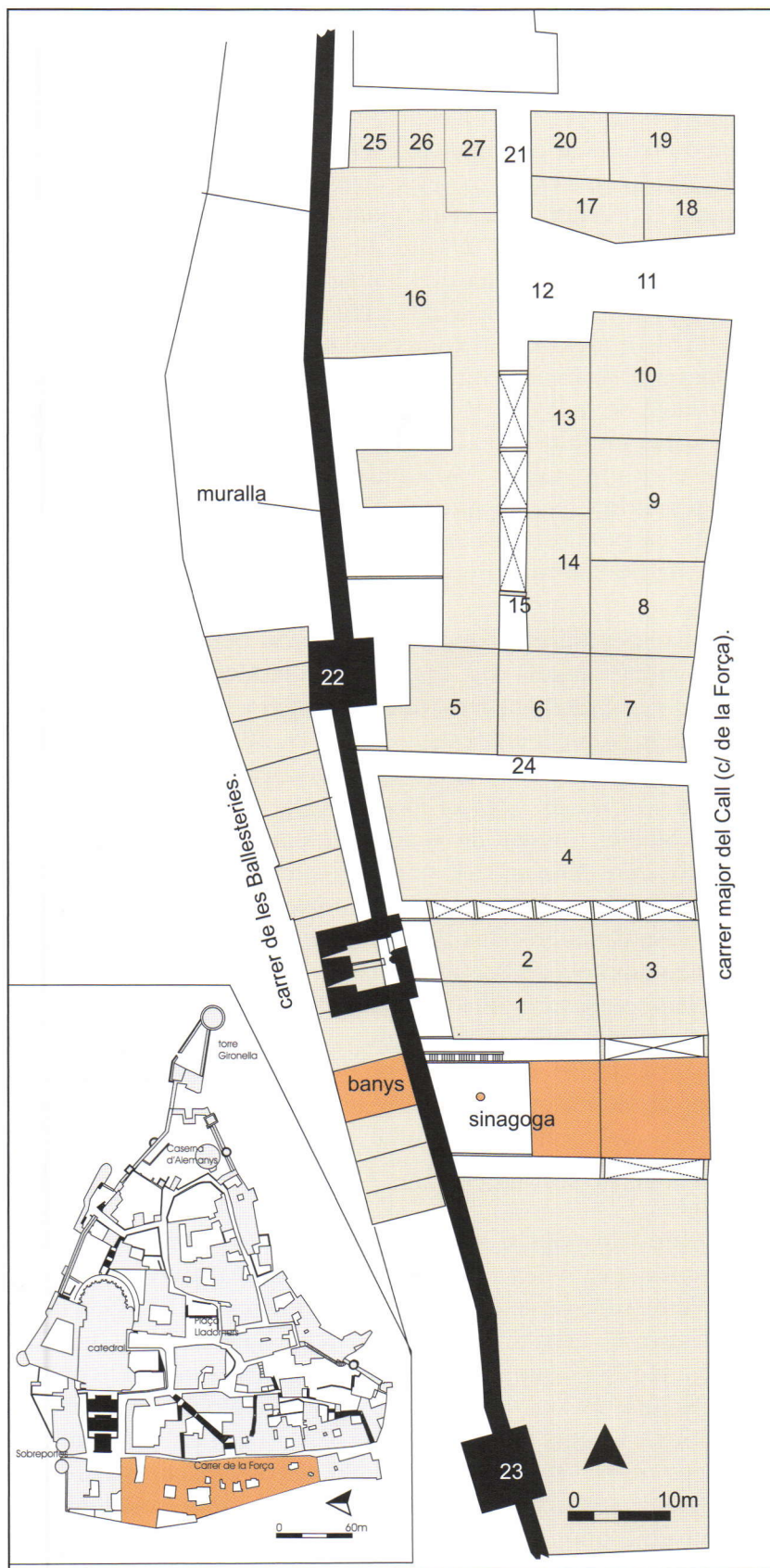

Fig. 11. Sector oest del Call en els segles XIII i XIV.

i patis (fig. 11, 16). La confrontació d'ambdós instruments encaixa perfectament i és la que possibilita la confecció detallada del plànol. Començant per migdia hi descobriem tres cases que tenien la façana al carrer que venint de la Força arribava a la muralla (fig. 11, 24). El 1284 Issac Haleví tenia la de ponent i el 1296 Bellshom Scapat (fig. 11, 5), que també posseïa la contigua (fig. 11, 6). La de llevant era regentada per Astruc Momet el 1296. (fig. 11, 7 i 8). Per altres documents sabem que la propietat va canviar de mans. El 1341 s'hi constata Vidal Ravaia (ADG. Pia Almoïna, Girona, núm. 13) i Benet Bellshom el 1372 (fig. 11,7) (AHCG. Hospici, Llibre d'Arxivacions, núm. 213). Pujant a tramuntana el 1296 hi figuren Mosse Cabrit (fig. 11, 9) –un descendent del qual s'hi registrava el 1373 (ADG. Pia Almoïna, núm. 214 sub.)– i Mosse Astruc (fig. 11, 10). A ponent d'aquests hi residien Jusuè, fill d'Efraïm (fig. 11, 13) i el ja mencionat Mosse Cabrit (fig. 11, 14). La gran finca venuda entre 1284 i 1296 (fig. 11, 16) constava de més de 750 m² de superfície i dins del seu domini s'hi reconeixia una torre de la muralla (fig. 11, 22). L'emplaçament coincidia amb el cloquer del convent que els caputxins hi van fundar en el segle XVIII i que es troba avui integrat en les dependències del Museu d'Història de la Ciutat. Dins el camp de la pura especulació és possible que fos la mateixa torre anomenada “del jueu” sobre la qual Jucef Abrahe dirimia drets el 1397 (AHG, Girona, Not. Pere Despont, 250, fol. 1875-1885).

L'extrem septentrional del Call per aquesta banda estava marcat per un grup de cases definit per carrers a llevant, ponent i migdia (fig. 11, 11 i 21) i el Mercadell o un carrer adscrit al Mercadell, a tramuntana. L'element més característic era l'esglésiola de Sant Genís, que s'esmenta en el mateix indret ja en el segle X (fig. 11, 20) (MARTÍ 1997, doc. núm. 88). Malgrat que en el segle XIV pels voltants es detecta presència de jueus no se'n pot afirmar la pertinença al call. El 1322 el jueu Maimó, fill de Bonastruc des Mestres, llogava una casa a Sibil·la, muller de Joan Daltdemar, barber de Girona, (fig. 11, 19) (AHG. Not. Vol. II. Pere Massanetfol. 65r). Pel sud afrontava amb la casa de A. Sigrany (fig. 11, 18) i a l'oest amb la dels fills de la mateixa Sibil·la (fig. 11, 17). L'església i la preeminència d'estadants cristians desaconsellen la integració al call en aquesta data. A llevant coincidia amb el capdamunt del carrer de la Força, que la documentació de l'època sempre l'anomenava el Major del Call. L'instrument de 1322 indica que hi havia la plaça del Portal del Call, és a dir, que el carrer estava tancat per un portal que marcava i protegia el Call. Pel que sembla no deuria estar ubicat ben bé en el cap perquè abans d'arribar al Mercadell hi quedava un tram o plaça. Altres documents ens recorden l'existència del portal –dit també sobirà del Call– a tocar del Mercadell com una venda de 1356 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 369), (CANAL *et al.* 1995, plànol 2, núm. 81).

Si bé planava el dubte sobre l'adscripció jueva de les cases que envoltaven Sant Genís, les evidències la neguen per a les finques que hi confrontaven a ponent. Flanquejades per un carrer avui privatitzat (fig. 11, 21) s'emplaçaven al nord de la casa d'Issac Cordoví (fig. 11, 16). El 1296 hi descobrim la casa que tenia a Girona el monestir de Camprodon (fig. 11, 25) i que encara deuria conservar el 1339 (AHCG. Hospital, núm. 208), (ADG. Notularum vol. II, 848). Al costat hi havia instal·lat el forn de pa del castell de Sobreportes (AHCG. Hospital, núm. 242) (fig. 11, 26) i la casa d'Estruga de Sant Llorenç el 1296 i el 1305 (fig. 11, 27). Per les afrontacions que figuren en els documents esmentats la partió entre el call i l'exterior es reflecteix amb una línia retranquejada i poc uniforme que, al nostre parer, implica uns límits inestables sotmesos als canvis de la propietat immobiliària més que no pas a la definició de fronteres prèvies.

A llevant del carrer de la Força (fig. 12)

El sector quedava delimitat pel castell de Cabrera/Requesens al sud, el Mercadell al nord i el carrer de la Ruca a llevant. A migdia afrontava amb el castell feudal que es va instaurar, en el segle XI, vora el portal de l'Areny, primer anomenat de Cabrera o Girona i, des del segle XIV, de Requesens. Precisament aquesta circumstància ha permès ubicar una sèrie de cases que van ser objecte de transacció a la primera meitat del segle XIV.

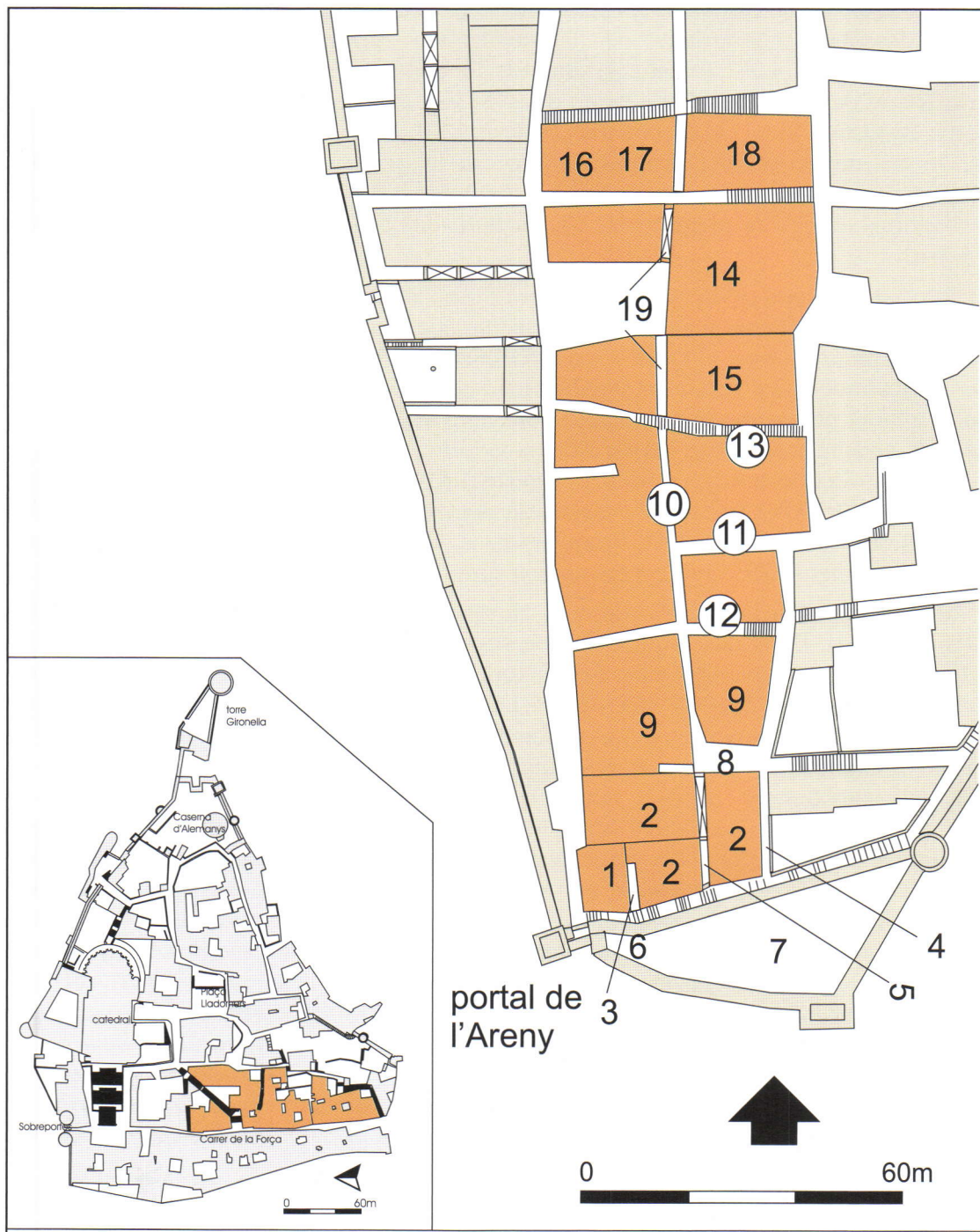

Fig. 12. Sector est del Call en el segle XIV.

El 1326 Astruc Samuel restituïa al seu pare Samuel Astruc la propietat de la casa situada a la cantonada entre el carrer del Call i el que pujava al castell de Requesens (fig. 12, 1) (AHG. Notularum, 65. Not. Pere Massanet vol VI, fol 81v). A llevant i a nord afrontava amb la casa Issac Ravaia. Sembla que, pocs anys després, Astruc Caravida havia adquirit les cases d'Issac Ravaia (fig. 12, 2). A més, Caravida comprava -el 1330- els drets de llum, càrrega i aigua d'un pati que era entremig de les cases d'en Caravida i Samuel Astruc (AHG, Notaria G5, Protocol IX, Pere Massanet 1330) (fig. 12, 3). La finca d'en Caravida era ampla i espaiosa. La seva vídua, Bonadòmina, en feia donació a les seves filles el 1341 (AHG, Notaria G5, Prot. XXII, Pere Massanet 1341). Per l'instrument notarial es descobreix que arribava per llevant fins a un carrer exterior al Call (fig. 12, 4) i que passava per sobre d'un altre, ja dins el Call, que era cobert amb volta (fig. 12, 5). El mateix any de 1341, Bonafilla i Ester, dues de les filles de Bonadòmina, venien la seva part a Bonastruc Vidal (AHG, Notaria G5, Prot. XXII, 1341). Realment Bonastruc Vidal va fer un mal negoci car poc després els jurats de la ciutat dictaven l'enderroc de la casa adduint raons sorprenents "per la nociva convivència de jueus i cristians i pel perill d'inundacions en cas de pluges" (AHCG. *Ordinacions dels jurats*, lligall IV, vol. 1340-41, fol. 64r).

Al nord d'aquests casals hi havia un carrer que baixava fins al carrer de la Força. Avui encara se'n perpetua un tram curt en el gir que fa el carrer Miquel Oliva Prat (fig. 12, 8). Al capdamunt un portal el tancava i recloïa dins el Call. En aquest sentit es pot interpretar el pacte que varen signar Astruc Caravida i el seu veí Mossé Ravaia el 1330 (fig. 12, 9) en el qual el primer es comprometia a refer el portal que havia enderrocat i el segon li deixava eixamplar-lo 6 dits (AHG, Notaria G5, Prot. VII, Pere Massanet, 1330, fol. 51r). Seguint en direcció nord es fa difícil rastrejar l'urbanisme i els propietaris del sector per als segles XIII i XIV. No tant per manca de documents sinó per la dificultat de fixar-los sobre el plànol. Tanmateix l'estructura urbana és ben coneguda per als segles XV i XVI i això ens permet situar acuradament alguns carrers avui desapareguts (fig. 12, 10-12).

Més enllà de l'actual carrer de Sant Llorenç (fig. 12, 13) les notícies tornen a ser més explícites. En aquest punt es conserva una gran casa amb torre on, malgrat les refeccions imposades pel temps, l'estructura principal amb els diferents cossos d'edifici remet als segles XII-XIV (fig. 12, 14 i 15) (SAGRERA/SUREDA 2001, 243-260). Se sap que el 1267 pertanyia a Astruc Ravaia, personatge rellevant que va assolir el càrrec de batlle reial (ACSG. *Llibre d'Arxivacions*, núm. 3, doc. 4). La finca va ser partida pels seus hereus i el 1328 Astruc Jacob en venia una part important a Bonjuhà Bedoç (fig. 12, 14) per 6.800 sous barcelonesos de tern. (...) *quod fuit Astrugui Ravallie et eius filii Mosse Ravalia a quibus dictus Issachus Caravita judus Gerunde / uerunt dictum hospicium una omni alia parte eiusdem que ex causa divisionis pos-tea in de facto d/ rant ad parte dicti astrugui Caravite et dictum hospicium dicte divisionis prout ad me dictum Astruchum Issachi quod hospicium quod vobis vendimus affrontatur ab oriente partim in sistro quandam domorum partis dicti Astrugui Caravita et etiam partim in carraria existentim extra callum et partim in carraria que est inter hoc hospicium et quoddam hospicium aliud dicti Astrugui Caravite a circio in hospicio heredis Belshom Astrugui quondam judei Gerunde et in hospicio Bonastrugui Asmies judei Castilionis ab occidente in carraria publica callis a meri-die in dicta parte dicti Astrugui Caravita (...)* (ACO, Besalú, vol.18, 1328) i (GRAU, 1975, vol. II, 142-143).

Els límits expressats en el document observen que la propietat anava des de l'actual carrer de la Claveria, que era fora del call, fins al de la Força. Pel mig hi passava un carrer públic que deuria anar cobert (fig. 12, 15). Al nord afrontava amb les cases de

Fig. 13. Façana de la casa coneguda com la Pabordia. En el segle XIII hi residia Estruc Ravaia. L'aspecte actual es va configurar el 1535 quan es va obrir el carrer de les Escales de la Pera, que va modificar substancialment la fesomia urbana del sector.

Bellshom Astruc, aleshores difunt, i de Bonastruc Asmies (fig. 12. 16-17), prop dels immobles esmentats i tancant una illa urbana. (fig. 13).

Entre el carrer Cúndaro i la pujada de la Catedral (fig. 14)

L'espai urbà que avui ocupa la seu de la demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya conformà, fins al segle XV, un conjunt de quatre illes de cases delimitades per uns carrerons ben coneguts arqueològicament i documentalment (BURCH et al. 2000, 67). Les notícies són prou abundants pel que fa a les dues que es trobaven cap a tramuntana. El forn de pa de la Seu, més conegut com la Ruca, se situava al nord-est (fig. 14, 1). Ja s'esmenta en el segle XII molt lligat als Calvet, família que tenia forts interessos patrimonials en el Mercadell, allò que ara es coneix com la plaça de la Catedral (fig. 14, 2) (ACSG. Sagristia segona, *Llibre d'Arxivacions* núm. 5, doc. 123). A migdia s'obria el carrer que sovint, en els segles XII i XIII, se'n descriu com el que passa davant del forn (fig. 14, 7) (AHG. Hospici, *Llibre d'Arxivacions*, núm. 36). Més enllà, en la mateixa direcció, hi havia una illa urbana sobre la qual la Milícia d'Aiguaviva (els Templaris) dirimí drets alodials ben bé fins a començament del segle XV. L'abundant documentació recollida permet assegurar que, fins a les darreries del segle XIII, va romandre fora del recinte del Call i, de fet, l'extrem de cases més septentrionals no s'hi va afegir mai (fig. 14, 3). En aquest àmbit s'hi bastien unes cases i horts o eixides lligats al forn de la Ruca. Entre el 1200 i el 1254 s'hi reconeixen fins a tres propietaris: Bernat Guillem, Jaume d'Olives i Arnau de Cassà, tots cristians (ADG. Pia Almoina, Girona, núm. 9 i 10) i (AHG. Hospici, *Llibre d'Arxivacions*, núm. 37). L'últim va llegar les cases a l'Almoina de la Seu i així ho confirmava la lloació que feia el canonge Ramon d'Avinyó el 1250 en representació de la Sagristia segona de la Seu que era qui en tenia el domini eminent. Sempre més restà lligada a l'Almoina (AHG. Hospici, *Llibre d'arxivacions*, núm. 49). A mig-

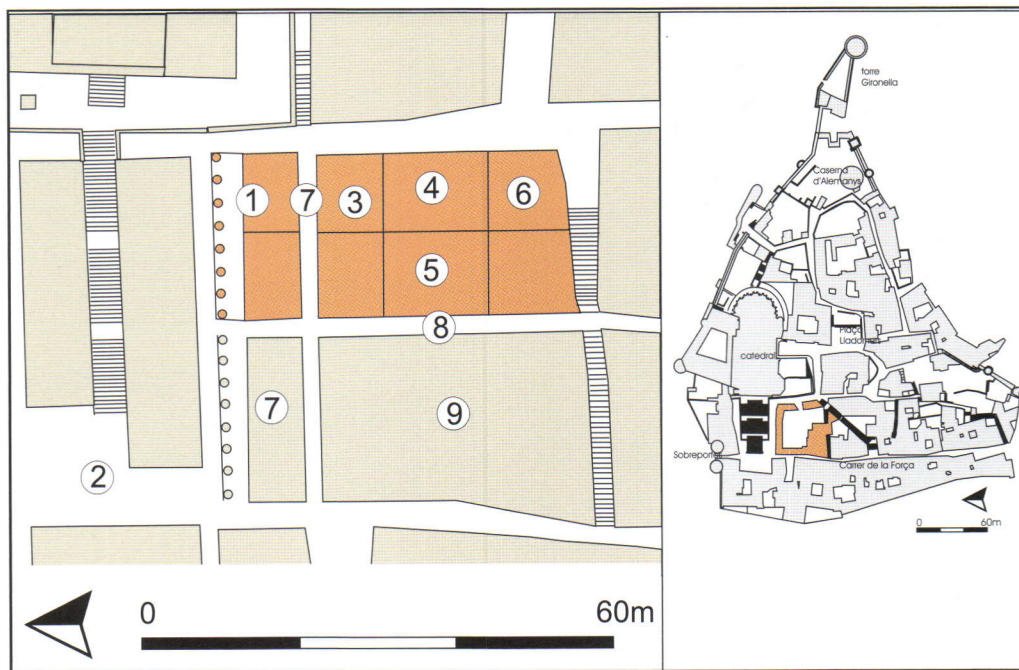

Fig. 14. Sector del forn de la Ruca en els segles XII-XIII.

Fig. 15. Aspecte actual del carrer Cúndaro. La façana que ocupa l'espai central pertanyia, a principi del segle XIV, a Estruc Savarra. A la dreta, es pot veure el paredat que tanca el carreró que antigament menava cap al forn de la Ruca.

dia afrontava amb dues cases que fins a la fi del segon terç del segle XIII van pertànyer a cristians (fig. 14, 4 i 5). El 1271, però, s'hi constata un titular jueu: Issac Navarra (fig. 14, 5), segons consta a la venda que feia Jaume d'Olives a Ferrer de Coc de la seva casa. L'afrontació cap a migdia era la casa de l'Almoïna judaica (fig. 14, 6). El límit nord del Call per aquesta banda deuria ser aquesta finca. Tanmateix les notícies indiquen que la partió era recent en un avenç del barri jueu en aquesta direcció consolidat durant la primera meitat del segle XIII. Si el 1197 tot el sector pertanyia a Berenguer Cosidor, el 1222 una part ja l'havia adquirit un jueu (ADG. Pia Almoïna, Girona, núm. 10).

Cap a ponent de les dues illes de cases ara analitzades se n'estenien unes altres dues pràcticament simètriques (fig. 14, 7 i 9) mitjaçant un carrer esmentat ja en el segle XII (doc. 1197). No sabem la filiació dels habitants del sector. Si bé el 1197 ens hi apareix un cristià, en una venda de 1222 s'especifica que a l'oest del carrer (fig. 14, 8) s'estenia el mur del Call (ADG. Pia Almoïna, Girona, núm. 10 i 24). Per tant podem constatar un avenç significatiu del Call cap al nord a principi del segle XIII. No obstant això, l'illa més septentrional (fig. 14, 9) a final del segle XIII encara restava en zona cristiana, si més no parcialment, perquè ja en el segle XII hi figuren residents pel entorns (ACSG. Llibre Gran de la Sagristia Major, fol. 50). Era el lloc on els Escala, fundadors de l'Almoïna cristiana, hi tenien fixada la residència. Entre 1275 i 1276 la propietat passà dels Escala a Guillem Gausfred i a Guillem de Vilanova (ACSG. Sagristia segona, *Llibre d'Arxivacions*, núm. 5, doc. 126, 127 i 129). La sensació que es desprèn dels textos dels segles XII i XIII és la d'uns límits del Call poc perfilats i canviants. La qual cosa apunta que la separació entre cristians i jueus en les zones de "frontera" deuria ser una qüestió més conjuntural que no pas planificada i sistemàtica. En el segle XIV les dues illes de cases varen incorporar-se plenament al barri jueu. Tant és així, que el 1322 ja s'esmenta el portal del Call que tancava el capdamunt del carrer de la Força (Major del Call), circumstància que obligava al domini hebreu de les dues bandes del carrer (fig. 14, 10) (AHG. Not. 65, vol II. Pere Massanet, fol. 65r). La venda que feia la Sagristia segona de la Seu al prepòsit de l'Almoïna el 1322 del ja conegut forn de la Ruca encara és més aclaridor puix que a les afrontacions de migdia i de ponent hi situa directament el call judaic, és a dir, el barri jueu havia arribat fins a l'actual pujada de la Catedral i ocupava tot l'espai dominat avui per la delegació gironina del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, tret és clar, del petit racó del forn de la Ruca. (ACG. Sagristia mitjana, *Llibre d'Arxivacions*, 5, doc. núm. 171). (fig. 15).

El segle XV

L'assalt del Call de l'any 1391 va marcar un punt d'inflexió per a la comunitat hebrea de Girona. Com ja hem comentat, l'antisemitisme havia estat present durant tota l'edat mitjana amb nombrosos exemples que ho testimonien. Fins i tot amb esclats de violència esporàdics o recurrents com el costum d'apedregar les cases del Call des del cloquer de la Seu i de les cases dels clergues o el d'anar a expugnar la jueria després del repicat de les campanes amb el consentiment del bisbe (ACSG. Pergamins segle XIII, 1278). Així mateix en aquell final de segle XIV la situació de fallida econòmica de la corona, la inestabilitat social, especialment en el camp però també a les ciutats que, com la de Girona, es trobaven immerses en una franca recessió demogràfica i econòmica, es canalitzà en part cap a un antisemitisme obert. El cèlebre sermó, enardit i ple d'intolerància envers els jueus, que pronuncià l'any 1404 fra Vicenç Ferrer davant una multitud aplegada a les escales del convent de Sant Domènec, exemplifica perfectament el panorama bel·ligerant que afeblia la disposició reial a defensar els jueus i procurava l'ambigüitat dels jurats de la ciutat davant les ordres reials comminades a protegir-los. El Congrés de Tortosa, auspiciat pel papa Benet XIII, i la butlla de gran duresa envers els jueus que publicà el pontífex el dia 11 de maig de 1415 varen ser determinants per al futur del call.

En compliment de la normativa imposada, a final d'octubre de 1415, a Girona, es procedia al tancament de la sinagoga amb l'argument que ocupava el mateix emplaçament on hi havia hagut la capella de Sant Llorenç (MASIÀ 1953, 294-302). També s'expugnava els jueus de les cases situades a la galta occidental del carrer major del Call que es rebatejava com el carrer de Sant Llorenç. No obstant això, els jueus aconseguiren l'any següent la llicència reial de reobertura de la sinagoga que encara estaria en funcionament uns quants anys més (BATLLE 1988, 229). Tanmateix començava inexorablement la desafectació de bona part de l'antic Call: era la clausura i reducció del Call.

De fet hauria començat presumptament uns anys abans, quan l'Almoina de la Seu comprava paulatinament a l'Aljama i a particulars jueus immobles i solars a la zona que avui ocupa la seu del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya a Girona que, com ja hem assenyalat anteriorment, havia esdevingut el sector més septentrional del Call. La compra de finques per part de l'Almoina no es pot considerar com una conseqüència directa de la butlla de 1415 perquè el procés s'hauria iniciat en el segle XIV, fins i tot abans del pogrom de 1391, però es fa evident que l'activitat de la institució es va veure enormement afavorida per aquesta circumstància.

El desallotjament dels jueus vora el carrer Major del Call no va ser una tasca immediata ni fàcil, i encara menys de la toponímia que els recordava (actual de la Força). El 1418 es publicava un ban en el qual els jurats exigien als jueus el tancament de portes i finestres que hi aboquessin car era prohibida la convivència amb cristians i l'esmentat carrer ja no pertanyia al Call. Poc després la sinagoga patia un assalt en passar una processó pel carrer de Sant Llorenç "que és vuy tot de cristians" (GIRBAL 1988, vol. I, 67-68). Tanmateix la propietat a ponent del carrer de la Força era encara massivament de jueus i alguns encara hi deuriem viure. El 1421 la reina Maria concedia llicència als jueus per vendre les cases i finques d'aquesta banda a l'Almoina. Efectivament l'Almoina hi comprava des de 1423 gran quantitat d'immobles (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 945, 942, 952). Malgrat tot la segregació d'aquesta part del call encara no estava enllestida perquè si bé els jurats recordaven el 1431 que l'antic carrer gran del Call era tancat als jueus, el 1442 havien de publicar un nou edicte recordant-los la prohibició d'habitar en el carrer de Sant Llorenç perquè ja no era Call judaic i que havien de paredar les por-

tes i les finestres que hi donessin (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 1074 i 1081). El cop més contundent vindria amb el tancament definitiu de la sinagoga emplaçada vora la muralla de les Ballesteries i la fundació d'una de nova a llevant del carrer de la Força dins el recinte de la clausura del Call. Va ser l'any 1434 quan l'Aljama va decidir construir una nova sinagoga en uns patis situats en el que avui coneixem com el centre Bonastruc sa Porta (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1016). D'aleshores ençà es pot considerar que la reducció del Call va ser una realitat consumada per bé que els jurats varen haver de promulgar repetidament el 1444 i el 1445 ordinations on es recordava als jueus l'obligació de paredar portes i finestres en el carrer de Sant Llorenç (ESCRIBÀ/FRAGO 1988, do. Núm. 1074) i (AHCG. Registre núm. 58, Manual d'acords any 1445, 28). Avui encara es pot reconèixer en diferents trams el recorregut del mur que tancava físicament el Call, especialment per la galta de llevant, en el carrer de la Claveria, aleshores dit de la Ruca. Un mur cec amb les obertures paredades i de més de quatre metres d'alçada n'és el testimoni més aclaparador. (fig. 16 i 17).

La reducció del Call degué ser excessiva perquè l'espai assignat resultà insuficient i el 4 de setembre de 1448 els jurats ordenaren que el carrer anomenat de la Ruca (actual Claveria) s'afegís al Call i que es tanqués pel costat de la casa del prevere Jaume Anglès i pel cap del castell de Requesens. Segons les disposicions el bastió quedava inclòs en el nou Call i també el carreró del Forn, on s'hi projectava un portal (AHCG. Registre núm. 60, Manual d'acords, 1448, 77). En realitat la principal preocupació dels jurats se centrava en foragitar els jueus del carrer de la Força i procurar que no hi hagués cap carreró ni portal obert en l'esmentat vial. El problema per als jueus era crucial perquè

Fig. 16. Mur de la clausura del call jueu bastit en el segle XV.

Fig. 17. Detall conservat de la clausura del Call (prop del casal del perruquer). Es tracta d'una antiga façana que donava a un carreró.

se'ls privava de la natural i principal via d'accés al Call. Segurament la proposta municipal d'ampliar el barri jueu pel carrer de la Ruca volia compensar el conflicte d'accessos. Cal reconèixer que l'aplicació de les ordenacions dels jurats en aquest sentit va tenir un èxit relatiu. Així el 1449 la reina Maria desestimava les disposicions de l'any anterior en considerar que la jurisdicció dels jueus era competència reial (AHCG. Cartes reials, caixa núm. 5, (1440-1479)) i (ESCRIBÀ/FRAGO 1988, doc. núm. 1112). Per la seva banda els jurats manaven novament el 1452 el tancament de portes, botigues i passatges de les cases del carrer de Sant Llorenç i encara el 1456 els jurats amb el bisbe de Girona i l'inquisidor Pere Comte acordaven l'ampliació del Call pel carrer de la Ruca amb la finalitat d'allunyar els jueus del carrer de Sant Llorenç (AHCG. Manual d'acords, registre núm. 62, 1452, fol. 81) i (MADURELL 1975, doc. núm. 8). Aquesta situació d'estira-i-arronsa es va perllongar pràcticament fins al decret reial d'expulsió dels jueus que arribà a Girona el 31 de març de 1492.

L'expansió urbana de l'Almoina de la Seu de Girona (fig. 18)

La particular història d'expansió física de l'Almoina va començar el 1322. Aquell any Jaspert Folcarà, sagristà segon de la seu de Girona, permutava amb Pere de Miars, prepòsit de l'Almoina, el forn de la Ruca a canvi del domini directe de certes cases de Girona (ADG. Pia Almoina, núm. 12, sense sub. Vegeu també ACG. Sagristia Mitjana, *Llibre d'arxivacions*, 5, doc. núm. 171). Des d'aleshores l'Almoina controlava la Ruca. L'interès venia probablement per la mateixa producció de pa, que era una activitat bàsica per a la beneficència. De fet els noms més habituals que es troben a la documentació i que fan referència a l'almoina són l'Almoina dels Pobres i, encara més, l'Almoina del Pa de la Seu de Girona. Tanmateix, no sabem per aquesta època l'emplaçament físic de les instal·lacions de l'Almoina a la ciutat. Havien de passar 50 anys més perquè es comencés a palesar la voluntat dels dirigents de l'Almoina per afincar-se pels entorns de la Ruca, que acabaria esdevenint el centre operatiu des d'on l'entitat es va anar expandint amb la compra dels immobles veïns.

Efectivament, el 1372 Abraham Issac i la seva esposa, Bellaire, filla de Jucef de Cresques, venien a Dalmau de Riba, paborde de l'Almoina, uns casals que tenien sota el domini de la comanda d'Aiguaviva (en aquesta època eren els hospitalers). (fig. 18, núm. 9). A llevant afrontaven amb dues cases, la primera de les quals pertanyia ja a l'Almoina (fig. 18 núm. 8). Segurament era aquella mateixa casa que ja es descriu a mitjan segle XIII com a propietat de l'Almoina. Per les afrontacions que assenyala el text, sembla que aquell carreró que entrava al forn per la banda de migdia un segle abans havia desaparegut. L'espai era ocupat per l'Almoina, que ja havia projectat el seu domini prou més enllà dels límits estrictes del forn de la Ruca (fig. 18 núm. 4). Potser la seva seu ja estava ubicada en aquest àmbit de la ciutat.

El 1412, Priçosa, vídua d'Astruc Savarra, venia a Pere Bergadà una casa amb hort al carrer de l'Ardiaca (actual Cúndaro) (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 826). Pere Bergadà era paborde de la Seu i també el prepòsit de l'Almoina. Per les afrontacions podem endevinar que entre 1372 i 1412 l'Almoina havia ampliat encara més els seus dominis (fig. 18 núm. 6).

A partir de 1415 les compres es van fer sistemàticament i segueixen un protocol regulat. Els jueus afectats venien particularment les finques a la comissió rectora de l'Aljama i aquesta les traspassava a l'Almoina cristiana amb un preu taxat i pactat per ambdues institucions. Els testimonis d'aquestes múltiples operacions són abundants en la documenta-

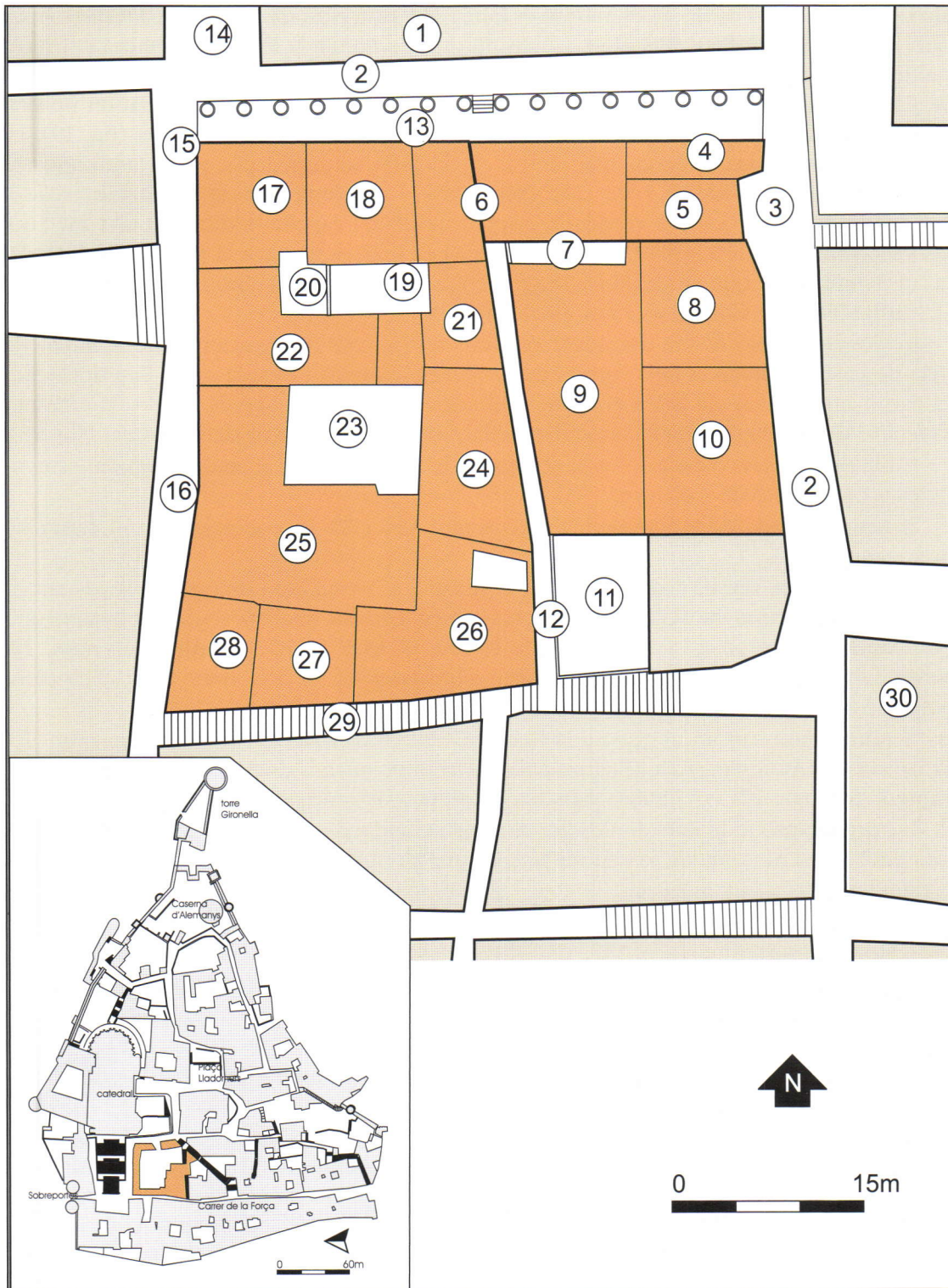

Fig. 18. Sector de l'Almoina a la fi del segle XIV i a l'inici del segle XV.

ció dels anys 1415 i 1416, moment que es tanca una primera fase (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 858, 859, 860, 886, 889). L'objectiu que perseguia la institució pietosa es va fer pública el 1416 quan els jurats reunits a la llotja nova amb Pere Bergadà van fer lectura de l'autorització reial per a la construcció d'un nou edifici de l'Almoina situat en un pati prop de la casa de Bonastruc des Mestre, és a dir, a la zona que ens ocupa (fig. 19). La veritat és que la casa de l'esmentat jueu ja havia estat adquirida poc abans amb aquesta intenció (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 889). La dinàmica era ja imparable. Així, el 1417 el bisbe de Girona autoritzava la construcció d'una capella dedicada a sant Mateu a la nova Almoina (ADG. Pia Almoina, núm. 46) i el 1427 es tancava el periple en comprar la casa amb pati que tenia Pere Bosch, convers, antigament anomenat Bonet Asdai (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 961). (fig. 20).

La documentació és tan abundant que ens ha permès dibuixar el plànol detallat de l'illa de cases delimitada pels carrers de la Força, Cúndaro i Pujada de la Catedral entre el darrer quart del segle XIV i el primer del segle XV. Pensem que és una bona eina per entendre el procés de desafectació d'aquella part del Call a favor de l'Almoina (fig. 18).

1. Illa de cases recolzada sobre la galta sud de les escales de la seu. Apareixen esmentades a partir de 1035 endavant.

2. Actual pujada de la Catedral. En els segles XIV i XV es coneixia com el carrer de la Ruca.

3. Placeta que s'obria vora el forn de la Ruca. S'esmenta com una de les seves afrontacions en una permuta del forn que va fer Jaspert Folcarà, sagristà segon de la seu, amb Pere de Miars, prepòsit de l'Almoina de la seu, el 1322 (ADG. Pia Almoina, núm. 12, sense sub.), (ACG. Sagristia Mitjana, *Llibre d'arxivacions*, 5, doc. núm. 171). S'ha d'entendre com un petit eixample del mateix carrer.

4. Antiga casa canonical que tenia Bernat Güell el 1322 (ADG. Pia Almoina, núm. 12, sense sub.), (ACG. Sagristia Mitjana, *Llibre d'arxivacions*, 5, doc. núm. 171). A començament del segle XV era inclosa dins les propietats de l'Almoina de la seu.

5. Forn de pa de la Seu de Girona. Surt esmentada ja en el segle XI. El 1322 va ser adquirida per l'Almoina de la seu mitjançant una permuta i des d'aquí la institució s'anà eixamplant fins a la consecució de tota l'illa urbana.

6. Cases que, a principi del segle XV, pertanyien a l'Almoina de la seu.

7. Hort que surt esmentat el 1372 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 515). Possiblement es tracti de les traces, aleshores ja privatitzades, d'un antic carreró que passava per davant del forn de la Ruca. D'aquesta manera s'esmenta per exemple en un document d'establiment emfitèutic de 1222 (AHG. Hospici, *Llibre d'Arxivacions*, núm. 5, doc. 123)

8. Casa que tenia l'Almoina des de 1250 quan Arnau de Cassà en féu donació testamentària (ADG. Pia Almoina, Girona, núm. 9 i 10).

9. Casa que, el 1372, Abraham Issac i la seva muller, Bellaire, filla de Jucef de Cresques, venien a Dalmau de Riba, procurador de Pere Dalmau, paborde de l'Almoina de la Seu. Anteriorment havia pertangut a Adret Abinai. Després de la seva mort, el seu marmessor la vengué a Saura, vídua de Bernat de Borredana, per la qual cosa l'immoble, que presentava estat de ruïna, era conegut amb el nom de na Borredana (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 515).

10. El 1372 era una casa que tenia el prevere Jaume Albert (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 515). El 1412 ja havia estat incorporada dins les instal·lacions del forn de la Ruca (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 826).

11. Hort que, el 1372, tenia Abraham Issac (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 515), mentre que el 1409, pertanyia a Pere Bonet. Tres anys després, el 1412, en aquest espai hom hi situa la casa del benefici de l'altar de Sant Iu. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 826).

12. Carrer d'origen romà que surt esmentat en diversos documents del segle XII i XIII. El 1409 es descriu com un carreró sense sortida (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 812).

13. Galeria porticada que originalment tancava el recinte foral de la ciutat romana de *Gerunda* per la banda de migdia. Una venda realitzada el 1276 la descriu amb força

Fig. 19. Façana de la Pia Almoina fou bastida sobre antigues cases jueves a partir de 1416.

detall (CANAL et al. 2003, 166-170). Cal pensar que, com a espai públic, va continuar dempeus fins que el 1416 es va enderrocar per a la construcció de l'edifici de la Pia Almoina, avui seu de la delegació gironina del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 858, 859, 860, 886, 889).

14. L'actual plaça de la Catedral va ser coneguda durant tota l'època medieval com el Mercadell.

15. Al capdamunt de l'actual carrer de la Força hi havia una porta que el tancava. Les fonts documentals del segle XIV l'esmenten com el portal sobirà del Call. L'espai de carrer existent entre la Porta i el Mercadell és esmentat en un document de lloguer de 1322 com la plaça del Portal del Call ACG. Sagristia Mitjana, *Llibre d'arxivacions*, 5, doc. núm. 171). Deuria perdurar fins al 1415, quan els jurats de la ciutat van decidir foragitar tots els jueus del carrer de la Força.

16. L'actual carrer de la Força va ser el carrer Major del Call en els segles XIII i XIV. L'aplicació de la butlla, de gran duresa contra els jueus, que el pontífex Benet XIII publicà el 1415, significà la cristianització del carrer i el canvi de nomenclatura oficial per carrer de Sant Llorenç. Tanmateix encara molts documents posteriors l'esmenten com el carrer dels Jueus.

17. Casa que pertanyia a la família jueva des Mestre des que el 1352 la comissió jueva la venia a Reina, vídua d'en Caravida Ravaia, i a la seva filla Tolsana, que era l'esposa d'Issac des Mestre (LOEB, 1885, 108-122). El 1416 Bonastruc des Mestre en feia venda a Pere de Bergadà, prepòsit de l'Almoina, per 55 sous. La casa estava tan ruïnosa (probablement pels aldarulls del pogrom de 1391) que el document esmenta que l'objecte de venda era un pati (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 886).

18 i 19. Casa i pati que Samuel Salomó de Foix havia adquirit per compra el 1397 i que va vendre el 1403. El 1415, el seu propietari, aleshores Bonastruc des Mestre, va vendre el casal enderrocat amb el pati als regidors de l'Aljama i, aquests, en el mateix any, ho traspassaren a l'Almoina ((ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 858, 860).

20. El 1415, Mosse Estruc i Dolça, la seva muller, es venien a l'Aljama un petit pati que amidava 2x2 canes (10 m² de superfície aproximada) que Dolça havia comprat el 1403 a Samuel Salomó de Foix (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 859).

21. Casa que Estruc Savarra venia el 1416 a l'Aljama per a la construcció del nou edifici de l'Almoina (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 889).

22. El 1417 Mosse Estruc venia aquesta casa a l'Aljama, juntament amb un pati que quedava ubicat a davant però a l'altra banda del carrer de la Força (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 898). El mateix any l'Almoina rebia la llicència del bisbe per bastir-hi la capella de Sant Mateu (ADG. Pia Almoina, núm. 46).

23 i 25. Pati i casa que tenia la família dels Asdai des d'abans de 1403 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. Núm. 797). A Bonjuhà Asdai el succeí Bonet Asdai, que apareix en la documentació el 1415 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 858). Sembla que pels volts de 1412 es va fer convers al cristianisme i adoptà el nom de Pere Bosch (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 826). El 1416 venia a l'Almoina el dret de càrrega sobre la seva casa en un document que encara recorda el seu passat jueu (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 896). Finalment es venia la finca a l'Almoina el 1427 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 961).

24. Casa que Estruc Savarra tenia el 1416 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 889). Malgrat que no disposem del document de venda, sabem que pels volts de 1416 passà a l'Almoina.

26. Casa que havia pertangut a Vidal Bondia. El 1409 Andreu Cornell, jutge de l'Aljama, la va vendre en subhasta a Estruc Savarra (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 812). Tres anys més tard, Priçosa, vídua d'Estruc Savarra i tutora del fill homònim, es

venia la finca a Pere Bergadà, preposit de l'Almoina de la Seu. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 826). El 1432, l'Almoina hi establí Jaume Faja, un prevere de la Seu de Girona (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 986). Malgrat que l'atribució no és del tot segura, és molt probable que el 1439 la casa estigués en possessió de Bernat Sagrera, prevere, que

Fig. 20. Façana amb les restes de la portalada de l'antiga capella de Sant Mateu al carrer de la Força.

féu construir en el que aleshores era el seu pati una cisterna per recollir l'aigua (aquest dipòsit caldria situar-lo en el núm. 24 del plànol).

27. El 1409 era la casa amb pati de Vidal Benet (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 812). Un document de 1432 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 986) recorda que, en un moment que no s'especifica, l'esmentat Vidal Benet va vendre la propietat a l'Almoïna que hi establí Asbert Bonet, jueu convers (potser era el mateix personatge?), que ja hi figura el 1427 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 961).

28. El 1427 era la casa de Mosse Bellshom de Blanes, jueu de Girona (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 961).

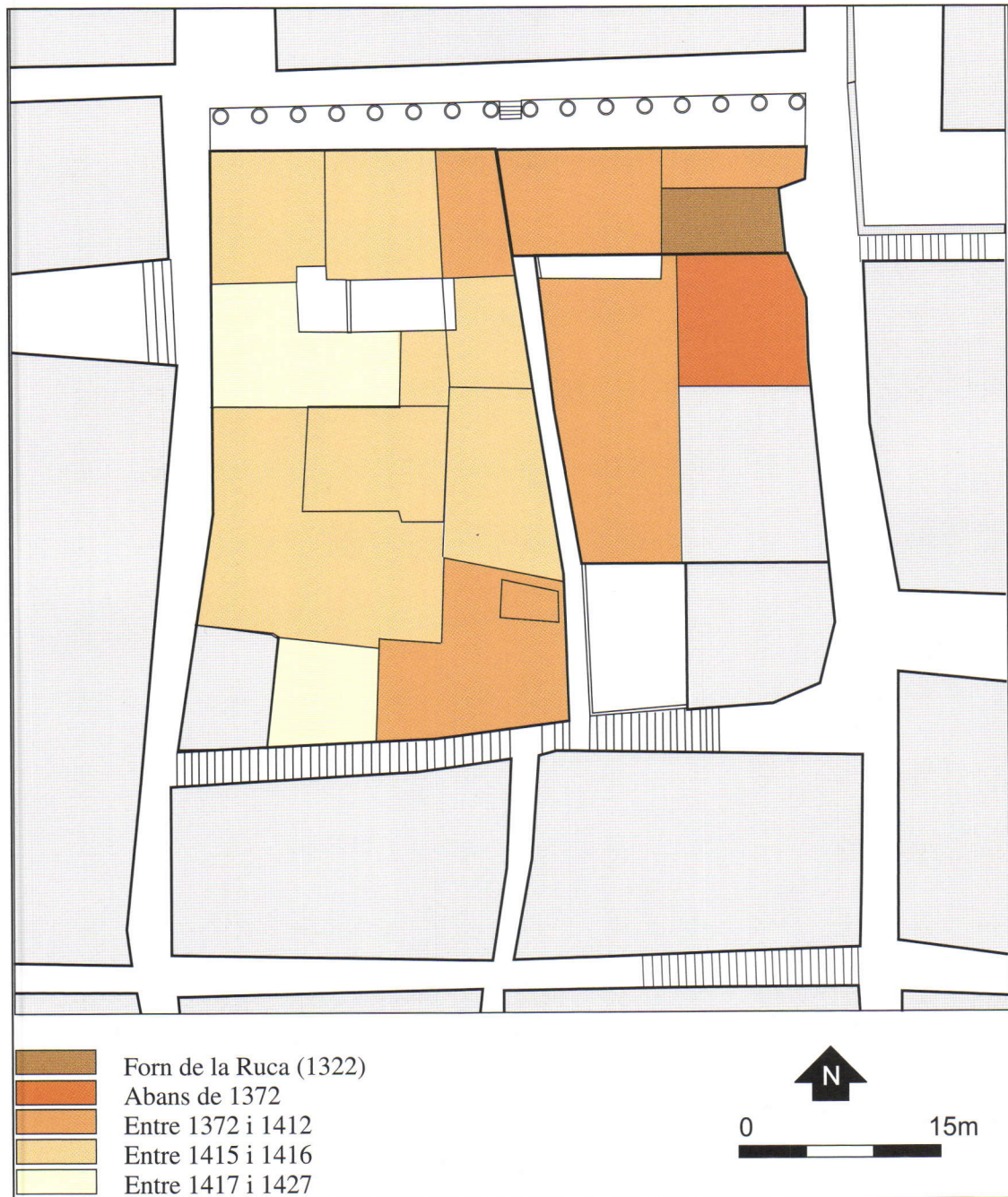

Fig. 21. Fases de creixement de l'Almoïna (segles XIV-XV).

29. L'actual carrer Cúndaro té el seu origen en el traçat romà de la ciutat (fig. 15). A principi del segle XV era anomenat el carrer de l'Ardiaca (fig. 21).

La tercera sinagoga

Els esments explícits de la darrera sinagoga jueva coneguda de Girona ens arriben del temps de l'expulsió dels jueus. Les afrontacions permeten assegurar que estava situada sobre una part del que avui és el Centre Bonastruc sa Porta. La fundació però es remunta al 10 de novembre de 1434, quan els jurats concediren a Bonastruc des Mestre, Astruc Aninay (Abinai) i Bonastruc Jucef llicència per construir unes cases en uns patis que l'Almoina judaica havia comprat a Elionor, conversa, i que antigament havien estat de Nassim Rubèn (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1016).

El juliol de 1492 els jueus es van haver de vendre les darreres possessions que els quedaven entre les quals figurava la sinagoga. Les nombroses transaccions immobiliàries que es van succeir en els anys immediats i fins a mitjan segle XVI sempre recorden el passat jueu i això ha permès cartografiar la planta d'aquell sector urbà amb prou detall (fig. 22).

1. Casa que el 1434 pertanyia a Astruc Abinai. El seu descendent, Lleó Abinai, la va vendre el 1492 a Miquel Escolà, beneficiat de la catedral (MIRAMBELL 1978, 5-19).

2. Casa que fins al 1492 va pertànyer a Bonastruc Benavist.

3. Carreró avui desaparegut i esmentat el 1492.

4. Cases i hort dels Piera el 1492. Vidal Piera venia la part que havia estat de Joan Sarriera, convers, i que anteriorment tenia Salvat Jacob. Jucef Piera venia el 1492 a Antoni Baldomar i Joan Saguer la que havia tingut Lluís Sala, mercader convers (MIRAMBELL 1978, 5-19).

5. Carrer que surt esmentat el 1434 i encara el 1492.

6. Sinagoga o escola dels jueus que l'Aljama va vendre a Jordi Rafart, prevere difunt el 1492, amb la casa de les dones, l'hospital i els banys (MIRAMBELL 1978, 5-19).

7. Carnisseria jueva (ACSG. Repertori Pontich, I, 258).

8. El 1434 era el pati de Jaume Falcó, jueu convers. Entre 1492 i 1496 hi figura un descendent seu, Francesc Falcó, que fou condemnat per heretge i expropiat. El 1497 fou adquirida per Francesc Romaguera (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 1197).

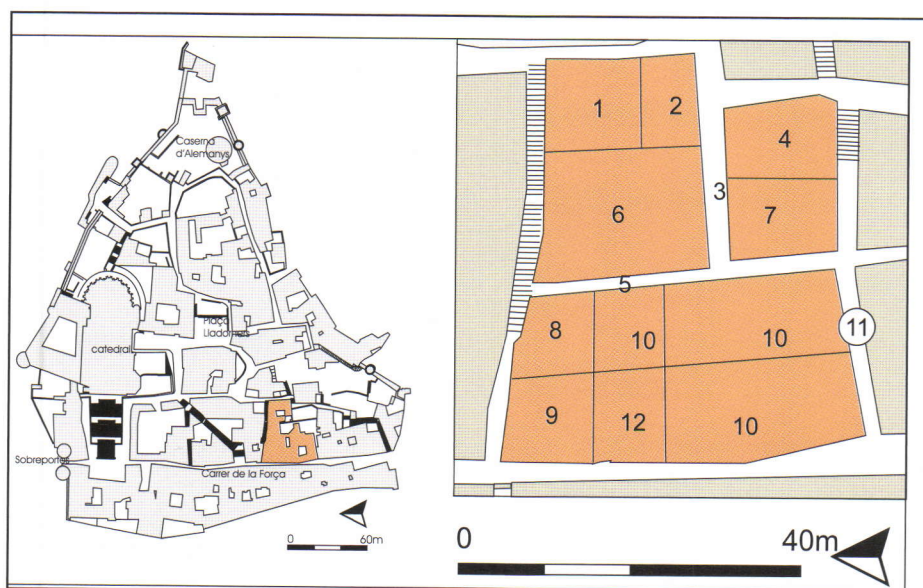

Fig. 22. Situació i emplaçament de la tercera sinagoga a les darreries del segle XV.

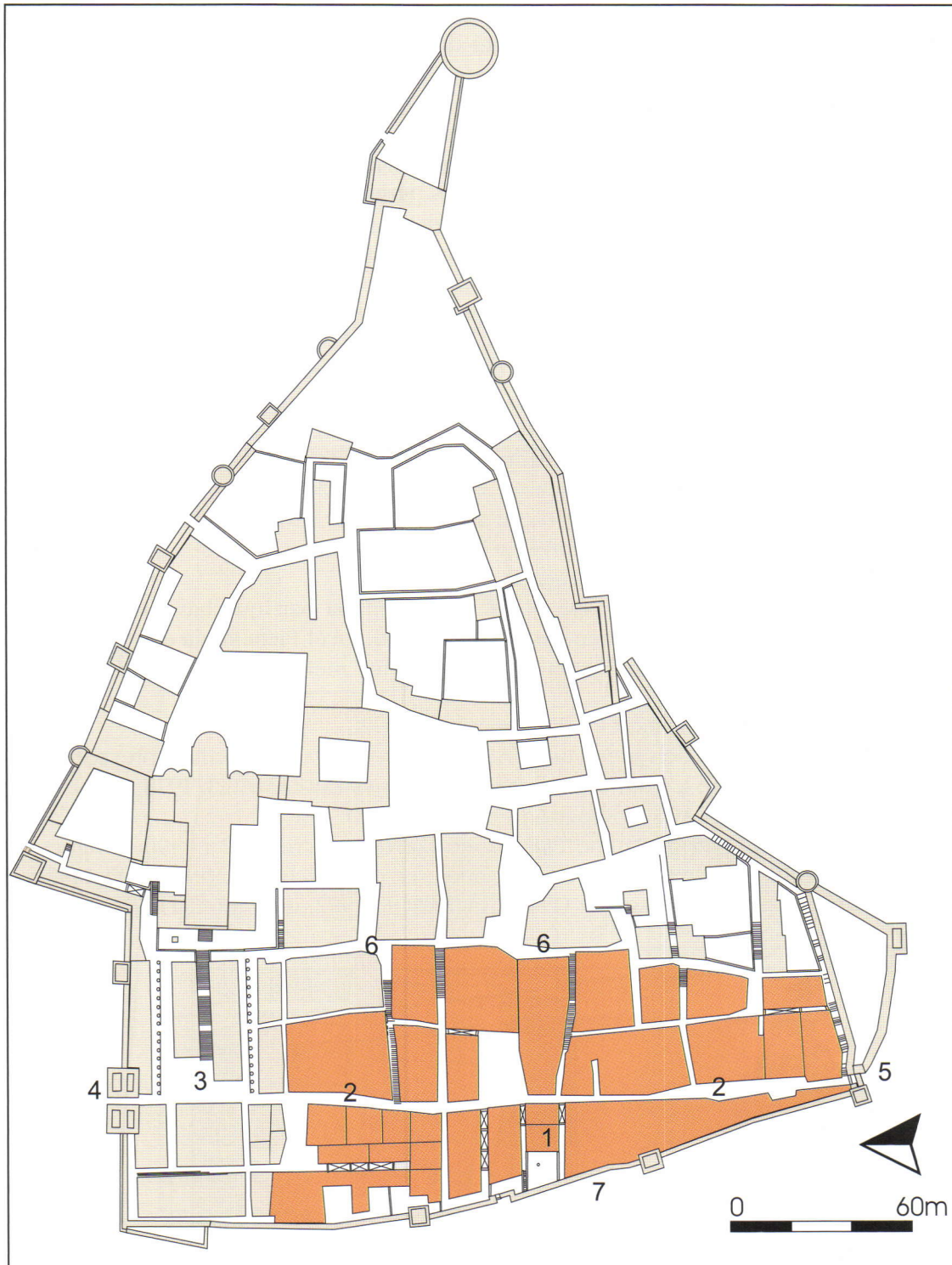

Fig. 23. Planta general del Call cap a mitjan segle XIII.

- 1) Sinagoga
- 2) Carrer Major del Call
- 3) Mercadell
- 4) Portal i castell de Sobreportes
- 5) Portal de l'Areny
- 6) Carrer de la Ruca
- 7) Muralla de Ballesteries

9. Cases de Bellshom Mahir Caracosa, que va comprar Antoni Ferrer (MIRAMBELL 1978, 5-19).

10. Casa d'Abraham del Portal, que venia el 1492 a Bartomeu Feliu (MIRAMBELL 1978, 5-19). Un racó de la finca la tenia Bernat Guillem, jueu convers, i fou comprat per Joan Sampsó, que se'l va vendre a Francesc Fortià el 1493 (MIRAMBELL 1978, 5-19).

11. El 1492 era un carreró sense sortida (MIRAMBELL 1978, 5-19).

12. Casa del metge Lluís Climent el 1493 (MIRAMBELL 1978, 5-19).

Conclusions

Els febles indicis documentals sobre els jueus gironins en l'alta edat mitjana són suficients per defensar l'existència d'una comunitat ben arrelada i estructurada ja abans de l'any 1000. Les primeres dades ens porten al segle IX i plantegen la instal·lació de jueus d'origen rural procedents de l'alou de Juïgues, encara que aquesta no sigui segurament la data fundacional de la comunitat, que considerem més antiga. En qualsevol cas, els indicis es tornen pobres pels volts de l'any 1000, quan trobem les primeres referències segures a una comunitat religiosa al voltant d'una sinagoga i estructurada mitjançant un sistema diferenciat de pagament d'impostos.

Des de començament del segle XI les dades concretes ens permeten conèixer jueus i jueves propietaris de cases i terres a l'interior de la ciutat i els suburbis immediats. Fins a cert punt sorprèn l'aparent normalitat de les seves relacions amb els habitants cristians, car les propietats es troben barrejades i no trobem cap indicatiu d'un barri o sector d'establiment exclusiu de la comunitat hebrea. Malgrat tot, tenim diverses evidències documentals i un antijudaisme d'arrel religiosa; les imprecacions antijudaiques del bisbe Oliba o dels diversos concilis celebrats a Girona a la segona meitat del segle XI semblen concloents. Finalment, no podem deixar de plantejar la qüestió dels conversos al cristianisme que a Girona es manifesten en els diversos *Batejats* nomenats en el segle XI, encara que no quedi clara llur anterior adscripció religiosa: jueva o islàmica.

En el segle XII el Call de Girona ja estava consolidat i reconegut en el sector baix de la ciutat antiga. Els límits venien marcats per la muralla tant a migdia com per ponent: a migdia el castell de Cabrera / Requesens i el portal de l'Areny i a l'oest el tram murat que de sud a nord resseguia la galta de llevant del carrer Ballesteries. Per llevant i tramuntana els límits eren menys precisos malgrat que el carrer de la Ruca, els actuals pujada de la Catedral, Claveria i Oliva Prat el circumval·laven. A tramuntana, els límits eren menys precisos i, de fet, van avançar o retrocedir diverses vegades. Des del punt de vista urbà, l'actual carrer de la Força n'era el centre i l'eix vertebrador. Els mateixos documents medievals en reconeixien la transcendència amb el qualificatiu de Major del Call.

En general, i en termes estrictament urbans, el Call de Girona va estendre's en el segle XIII (fig. 23). Així s'ha pogut comprovar a les cases dominades pels templers on cohabitaven jueus i cristians en un espai que restava fora del Call a principi de segle XIII. En canvi hi eren incorporades en el segle XIV. De fet tot el sector on avui s'ubica la seu de la demarcació gironina del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya va formar part del Call en el segle XIV. (fig. 24).

Malgrat que la muralla de la Força Vella tancava el call pel sud i l'oest, aquest mai es va veure reclus i aïllat de la resta de la ciutat. Nombroses finestres, balconades i portes farcién el mur i comunicaven amb eixides i cases jueves situades forams a peu del carrer Ballesteries. Més evident es feia encara la connexió per les bandes est i nord del Call on les façanes de les propietats jueves abocaven directament als carrers cristians o exteriors. És ben cert que ja en el segle XIII són freqüents les referències al mur o murs

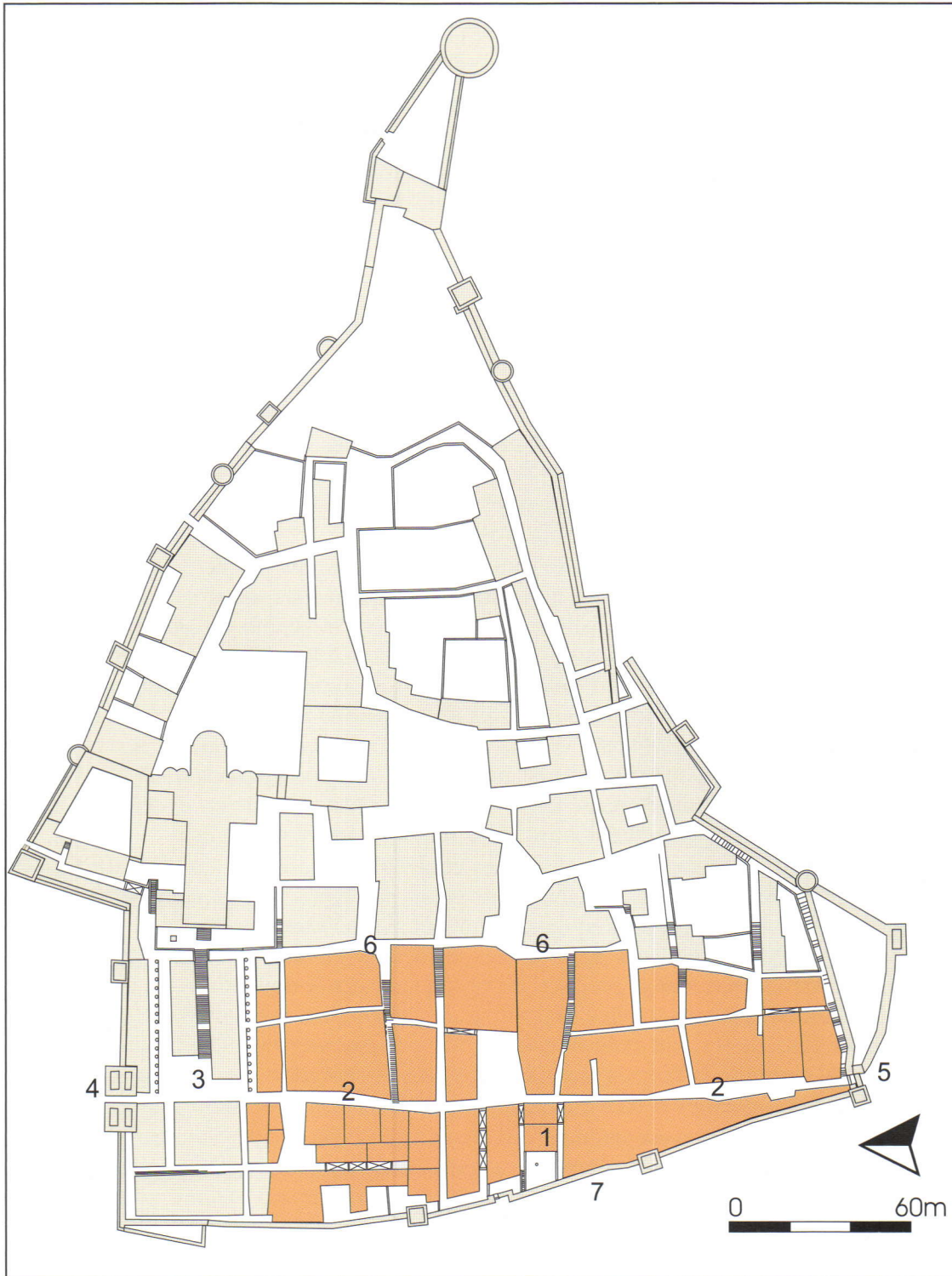

Fig. 24. Planta general del Call a mitjan segle XIV.

- 1) Sinagoga
- 2) carrer Major del Call
- 3) Mercadell
- 4) portal i castell de Sobreportes
- 5) portal de l'Areny
- 6) carrer de la Ruca
- 7) muralla de Ballesteries

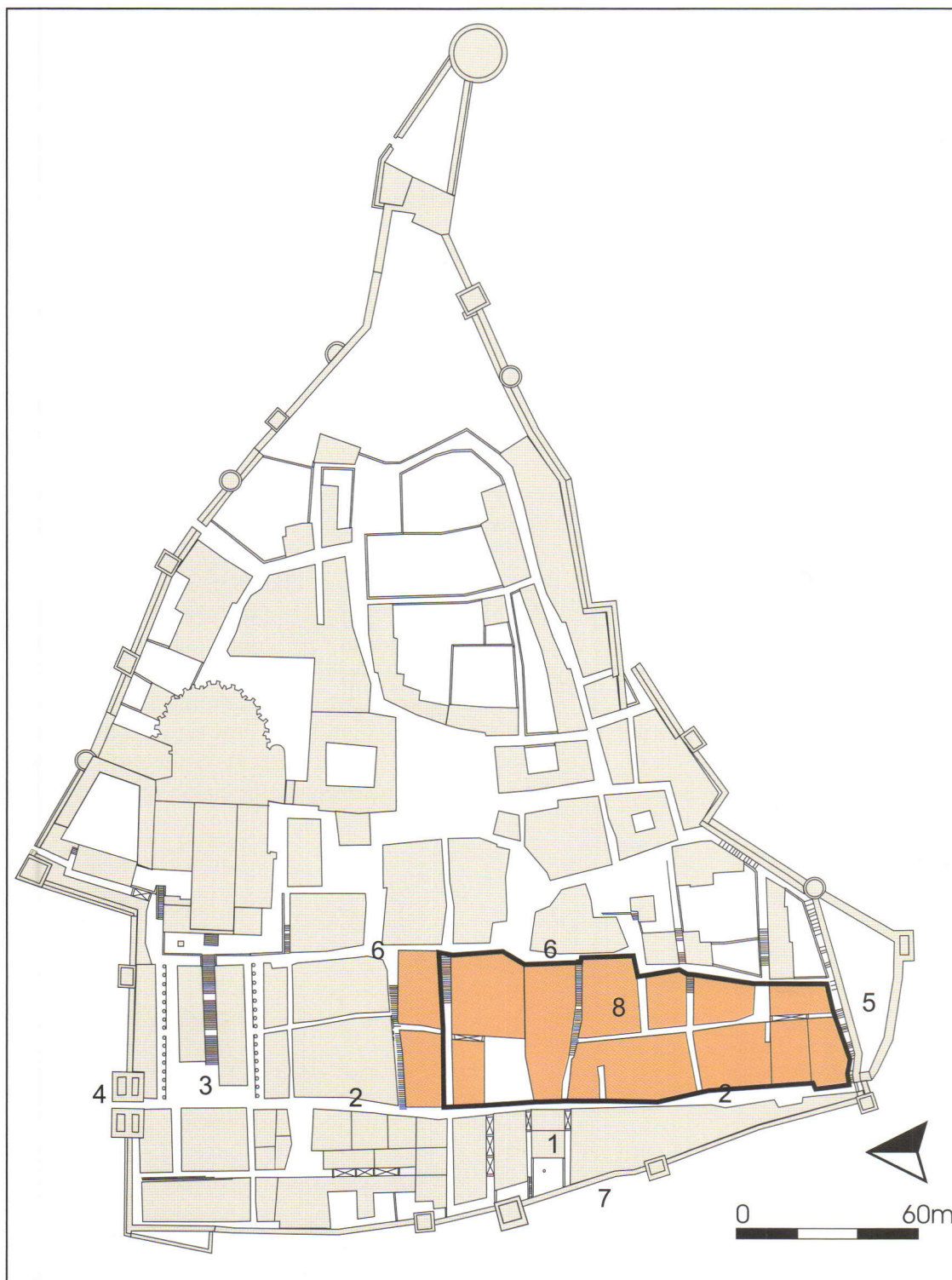

Fig. 25. Planta de la clausura i reducció del Call en el segle XV.

- 1) Sinagoga segona
- 2) Carrer de Sant Llorenç (Força)
- 3) Mercadell (Plaça de la Catedral)
- 4) Portal de Sobreportes
- 5) Castell de Requesens
- 6) Carrer de la Ruca (actuals Pujada de la Catedral i Claveria)
- 7) Muralla de Ballesteries, 8) tercera sinagoga

del Call. Pensem que es tracta d'al·lusions geogràfiques que indiquen que aquesta paret pertanyia al Call però no pas d'una evidència explícita a un mur de separació entre ambdues comunitats. En el segle XIV es documenten portals que tancaven els carrers com el portal Sobirà del Call, ubicat al capdamunt del carrer de la Força. Se sap de l'existència d'altres portals de carrer al voltant del barri jueu. La disposició de portes destinades a tancar els carrers cal considerar-la una pràctica preventiva i habitual en segons quins àmbits de la ciutat, especialment els més sensibles, com el Call, i els desprotegits, com el Mercadal, però no específics de jueus.

La relació social entre jueus i cristians va ser prou fluida en els segles XIII i XIV. La prosperitat material del Call en aquesta època ho sembla indicar. D'altra banda molts jueus tenien propietats fora del seu barri i també es constata el traspàs indiscriminat entre hebreus i cristians de la propietat emfitèutica d'immobles que es trobaven plenament immersos dins el Call jueu. És ben conegut el document de 1372 de la venda que feia Abraham Issac a l'Almoina de la casa que havia pertangut a Adret Abinai i que després passà a Saura, muller de Bernat de Borredana, és a dir un cristià (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, doc. núm. 515).

A l'Areny i el Mercadal hi tenien cases, obradors, molins i hortes. En el mercat regentaven taules de canvi i parades. Tanmateix no cal menystenir l'antisemitisme cada cop més puixant, especialment des del segle XIV.

El segle XV suposà la davallada del Call. La reducció i clausura imposada el 1415 va representar la pèrdua de més del 50% de la superfície del barri jueu i el tancament de la sinagoga (fig. 25). La comunitat jueva va lluitar-hi en contra amb alguns èxits relatius, com la reobertura de la sinagoga fins a la dècada dels anys trenta i la resistència a abandonar el carrer de la Força, que va perdurar pràcticament fins al moment de l'expulsió. Des del punt de vista urbà, el fet més significatiu fou el paredat de portes, carrerons i finestres i la construcció d'un mur cec que tancava el recinte jueu que el convertí en un autèntic gueto que encara es pot resseguir, especialment en el carrer de la Claveria.

Bibliografia

- (BATLLE 1988) Batlle C., "Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona", *Per a una història de la Girona jueva*, Romano D., (ed.) vol. I, Girona, 229-250.
- (BOFARULL 1836) BOFARULL, P., *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona.
- (BOTET i SISÓ 1890) Botet i Sisó, J., *El condado de Gerona. Los condes beneficiarios*, Girona.
- (BOTET i SISÓ 1913) Botet i Sisó, J., "La província de Gerona", *Geografia General de Catalunya*, dirigida per F. Carreres i Candi, Barcelona.
- (BURCH *et al.* 2000) Burch J., Nolla J.M., Palahí L., Sagrera J., Sureda M. i Vivó D., *La fundació de Gerunda. Noves dades sobre un procés complex de reorganització d'un territori*, Empúries, 52, 11-28.
- (CANAL *et al.* 1995) Canal E., Canal J., Nolla J.M. i Sagrera J., *Els jueus i la ciutat de Girona*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica, 1).
- (CANAL *et al.* 1996) Canal E., Canal J., Nolla J.M. i Sagrera J., *Girona comtal i feudal (1000-1190)*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).
- (CANAL *et al.* 2000) Canal E., Canal J., Nolla J.M. i Sagrera J., *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).
- (CANAL *et al.* 2003) Canal E., Canal J., Nolla J.M. i Sagrera J., *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit d'una ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- (DUBY 1980) Duby G., *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*, Madrid.
- (ESCRIBÀ/FRAGO 1992) Escribà G. i Frago M.L. *Documents dels jueus de Girona 1124-1595*, Girona.
- (ESTANYOL 2002). Estanyol i Fuentes M.J., *Judaisme a Catalunya, avui*. Barcelona.
- (FELIU 1989) Feliu E., "Resposta de Rabí Salomó ben Adret de Barcelona, s. XIII", *Call*, 3, 1988-1989, Associació d'Estudiosos del Judaisme Català, 71-72.
- (GIRBAL 1870) Girbal E. CL. "Los judíos en Gerona". *Colección de noticias históricas a los de esta localidad, hasta la época de su expulsión de los dominios españoles*, Girona.
- (GONZALVO 1994) Gonzalvo G. (ed.), *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona.
- (GRAU 1975) Grau Montserrat M., *La judería de Besalú (Girona) (siglos XIII al XV)*, 2 volums, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (LOEB 1885) Loeb I., "Actes de vente hébraux originaires d'Espagne", *Revue d'études juives*, Paris, X, 1885, 108-122, a Romano D., editor, *Per a una història de la Girona jueva*, Girona vol. 2, 496-498.
- (MADURELL 1975) Madurell J.M. "Jueus gironins i la seva aljama", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXII, 1974-75, 37-42.

- (MARQUÈS 1948) Marquès Casanovas J. "Origen y vicisitudes de la plaza de los Apóstoles de Gerona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, III, 226-245.
- (MARQUÈS 1963) Marquès Casanovas J., "Sobre los antiguos judios de Gerona", *Sepharad* XXIII, Madrid-Barcelona, 22-36.
- (MARQUÈS 1987) Marquès Casanovas J. "La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força", *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*, Girona, 225-235.
- (MARQUÈS 1993) Marquès J.M. (ed), *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s.IX-XIV)*, Barcelona.
- (MARQUÈS 1997) Marquès J.M. (ed), *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona.
- (MARQUÈS/MIRAMBELL/SAGRERA 1994) Marquès J., Mirambell E. i Sagrera J., *Els banys àrabs de Girona*, Girona.
- (MARTÍ 1997) Martí R., *Col·lecció Diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, Fundació Noguera Col·lecció Diplomataris, 13.
- (MARTÍN 1977) Martín M. A., "Notícies sobre unes troballes romanes a l'Institut Vell de Girona", *Revista de Girona*, 81, Girona, 335-338.
- (MASIÀ 1953). Masià M. A., "Aportaciones al estudio del call gerundense", *Sefarat* XIII, Madrid-Barcelona, 287-308.
- (MILLÀS 1927) Millàs i Vallicrosa, "Documents hebràics de jueus catalans", *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, 72-75.
- (MILLÀS 1987) Millàs i Vallicrosa J.M., *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Barcelona.
- (MIRAMBELL 1978) Mirambell E., "Los judíos gerundenses en el momento de su expulsión", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIV, Girona, 5-19.
- (MORENO KOCH 1998). Moreno Koch Y., "El espacio comunal por excelencia: la sinagoga". *El legado material hispanojudío*. Universidad de Castilla-la Mancha, Conca.
- (MUNDÓ 1975) Mundó A. M., "L'autenticitat del sermó d'Oliba de Vic sobre Sant Narcís de Girona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XXII, Girona, 97-114.
- (PALOMERO 1998) Palomero S., "Apuntes historiográficos sobre la Sinagoga del Tránsito de Toledo". *Legado material hispanojudío*, Universidad de Castilla-La Mancha, Conca, 143-180.
- (PLANAS 1992) Planas S., "La societat jueva", *Historia de Girona (4)*, Girona, 129-144.
- (PLANAS 1999) Planas S., "Nuevos datos sobre las sinagogas de la comunidad judía de Girona", *Jewish studies at the turn of the 20th century*, a cura de Tarragona J. i Sáenz-Badillos (ed.), Biblical, Rabbinical and Medieval Studies, vol. I, Leiden, Boston, Köln, 493-503.
- (PUJOL 1991). Pujol M., "Sinagogues medievals de Castelló d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, 57-110.
- (RIERA 1985). Riera J., "Les sinagogues medievals", *L'Avenç*, núm. 81, abril, 58-60.
- (RIUS 1945-1946) Rius J., *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona (3 volums).

- (ROMANO 1991) Romano D., “Les juifs de Catalogne aux alentours de l’an Mil”, *Catalunya i França meridional a l’entorn de l’any Mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, Barcelona, 317-331.
- (ROMANO. Ed 1988) Romano D., editor, *Per a una història de la Girona jueva*, Girona (2 volums).
- (ROURA 1988) Roura G., *Girona carolíngia, del 785 a l’any 1000*, Girona (Col·lecció Quaderns d’Història de Girona).
- (SAGRERA/SUREDA 2001) Sagrera J., i Sureda M., “Un casal medieval amb torre: la Pabordia de Girona”, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins, XLII, I Congrés d’història de Girona, Dos mil anys d’història*, Girona, 243-260.
- (SALRACH 1993) Salrach J. M., “La renta feudal en Catalunya en el siglo XIII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la casa de Barcelona”, *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval* a cura de M. Sánchez, Barcelona, 29-70.
- (SOBREQUÉS 1961) Sobrequés S., *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona.

Sigles:

- ACG. Arxiu Diocesà de Girona.
ACO. Arxiu Comarcal d’Olot.
ACSG. Arxiu Capitular de la Seu de Girona.
AHCG. Arxiu Històric de la Ciutat de Girona.
AHG. Arxiu Històric de Girona.
AMB. Arxiu Municipal de Besalú.

The Urban Structure of the Jewish Quarter of Girona

Introduction

The first study on the urban history of Girona, entitled “Els jueus i la ciutat de Girona” (CANAL *et al.* 1995), was published in 1995. This highly specific topic had been proposed by the mayor at the time, Joaquim Nadal. It represented quite a challenge for us, since, although archaeological and documentary research had already begun several years earlier, this was the first serious attempt to transfer the unwieldy mass of data we had gathered on the urban aspect onto paper in comprehensible form. Now, a decade later, our knowledge of the urban structure of the city in ancient and medieval times has been significantly enriched and methodology has become more accurate and efficient (fig. 1). The study we are now presenting complements the previous one, contributing new information but also rectifying, qualifying and adjusting many aspects that lacked definition. In any case, this study does not intend to dramatise the history of the Jews in Girona. As the title indicates, the object of research is the Jewish Quarter, or “*el Call*”, the physical space where the Jews settled and which has been so called since the twelfth century, according to documentary sources. What was in this area? What conditions were necessary for a specific area to be considered part of the Jewish Quarter? Finding the answers was not an easy task, as the boundaries had to be ascertained, the network of streets rescued from oblivion and the lines of expansion and regression analysed and marked out.

The Period before the Existence of the Jewish Quarter (10th – 11th Centuries)

Dolcerella, Bell, Blancucia, Ricsaló, Bonafilla, Niqueu, Gog, Vives, Isaac, Jacob, Raquel and Mair—these are some of the names of members of the Jewish community in Girona between the tenth and eleventh centuries. Because—and we are absolutely convinced of this—during the course of the tenth and eleventh centuries, the Jews comprised a recognised and organised community in Girona, though it is difficult to identify due to the dearth of written sources and archaeological remains from that time.

The studies that have been carried out to date on the tenth and eleventh-century Jewish community are rather few, in contrast to research done on the community in the twelfth century and thereafter, where documentary and archaeological sources abound. And it can certainly not be said that there is a lack of studies on the history of the Jews of Girona, which is basically limited to Medieval times; one only needs to read the table of contents of the second volume of *Per a una història de la Girona jueva* (ROMANO ed. 1988) to find some forty studies contained in the volume’s nearly eight hundred pages, including papers by Lluís Batlle, Fidel Fita, Enrique-Claudio Girbal, Jaume Marquès, Josep Maria Marquès, Josep Maria Millàs and Santiago Sobrequès, to name but a few. Moreover, the editor had to exclude over a dozen papers, some of a generally informative nature, others on literary or palaeographic aspects too far removed from the aims of the compilation. And if one considers all the studies published on Medieval Girona in which Jews are not the main subject but are mentioned, then the list would become much longer. The bibliography on the Jewish community in Girona has certainly expanded since 1988, with new contributions such as those presented at the symposium on Jewish history in Catalonia, published in 1990 in *Jornades d’Història dels jueus de Catalunya* (Girona). In 1995, in this same publication series—*Història urbana de*

Girona. Reconstrucció cartogràfica—, we ourselves contributed the first volume, *Els jueus i la ciutat de Girona*, a brief paper some thirty pages in length designed to show the evolution of the urban structure of the Jewish Quarter between the twelfth and the fifteenth centuries, with some brief references to the tenth and eleventh centuries. Nevertheless, with the exception of the articles published by Jaume Marquès in the journal *Sepharad* in 1963 and 1965, focussing on the history of the Jews in Girona in the ninth and tenth centuries and in the eleventh century, respectively, there is generally very little research available on the Jewish community in Girona in those earlier times. On the other hand, we have a rich documentary heritage on the Jews in the city's archives, the majority of which was published in 1992 in *Documents dels jueus de Girona. 1124-1595*, where Gemma Escribà and Maria Pilar Frago compiled over 1,200 documents, but none of them from before the twelfth century. Due to this deficit, the dearth of references on the history of the Jews in Girona in the Early Middle Ages and eleventh century is not surprising. For instance, in *Història de Girona*, published in instalments by ADAC from 1991 to 2000, Sílvia Planas could only devote two pages to the Girona Jews from the ninth to the eleventh centuries (PLANES 1992, 130-131). Furthermore, the *Quaderns d'història de Girona* series devotes two volumes to high medieval history. In the first of these volumes, Gabriel Roura dedicates two pages of his *Girona carolíngia* (785-1000) to contextualising and commenting on the only document that indirectly mentions the Jews in Girona in the ninth century (ROURA 1988, 84-85), whereas the volume on Girona from the year 1000 to 1190, *Girona comtal i feudal* (1000-1190), makes some general comments on this community in the eleventh and twelfth centuries (CANAL *et al.* 1996, 70-71).

When David Romano presented his study, *Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil* (ROMANO 1991, 317-331), in addition to indicating the difficulty of Jewish studies focussing on that period, he also expressed the lack of references to the presence of Jews in the copious documents from the ninth and tenth centuries existing in the archives of La Seu d'Urgell and Vic, which limited information on the Jews to the city of Girona and the city of Barcelona and the surrounding area, that is to the two cities that during this period were located on the former *Via Augusta*, between the Pyrenees and the Moorish territory of *Al-Andalus* to the south of Barcelona. Romano had already stated in the *Revista de Catalunya*, in his essay on the periodization of the history of the Catalan Jews, that there was a first stage "from the year 876 to 1214, with few and isolated references showing no cohesion." With regard to Girona, our sources are limited to some twenty documents, ranging from the second half of the tenth century to the end of the eleventh century, though some references point to a Jewish presence in Girona in the late ninth century

Were There Jews in Girona Before the Tenth Century?

The first record of a Jewish community in Girona is found in a document from the year 983, which refers to events occurring up to a century earlier. It is a copy of the proceedings of a trial held in 983 in Besalú on a dispute over the jurisdiction of the district of *Coscolio*, also known as *Iudicas* (Juïgues), between the Monastery of Santa Maria de Ripoll and the inhabitants of this district. To document his claim, the Abbot of Ripoll's lawyer argued that Count Delà had acquired the allodium from the Jews living there, whom he relocated to the city of Girona. "...Prescriptus vero Dela ipsos iudeos que inibi habitaberunt in sua civitate Ierunde locavit et ipsum alodem que dicunt Iudaicas cum suo terminio de ipsis iudeis adquisivit" (MARQUÈS 1963, 30). The allodium was first

passed on by the count to his daughter, Vírghila, who in turn, in 941, gave it to her sister Ranló, who was abbess of Sant Joan. In 956, she bequeathed the allodium to the Monastery of Ripoll (MARQUÈS 1963, 327-329). The document's authenticity has been questioned, as the original was lost. There are two remaining copies: one kept at the Chapter House Archives of Girona Cathedral and published by Jaume Marquès in the work referred to above; and an identical version transcribed by Father Olzinelles from a copy kept at the Monastery of Ripoll, which has since also been lost; the excerpt is held at the Library of Catalonia and was transcribed and annotated by Pròsper de Bofarull in the nineteenth century (BOFARULL 1836 I, 107-108). Although the document does not mention the date the allodium was acquired by Count Delà, this occurred in the late ninth century, as various documents mention measures taken by the count in places within the Counties of Besalú and Empúries between 881 and 893; it would therefore seem reasonable to assume that the acquisition of the allodium and the relocation of the Jews took place within that time period (CANAL *et al.* 2003, 23-24). It should be borne in mind that the stated allodium and district were located within the County of Besalú and a small part of the County of Girona, to the west of the district of Sant Marçal de Quarantella, their bounds being indicated repeatedly in the stated documents; they are therefore not to be confused with the district of Vilajuïgues in the former County of Peralada, as has occurred in the past.

Should the arrival of the Jews from *Iudicas* in Girona be considered as the founding date of their community there? There is no evidence for this assumption; for instance, the document mentioning the relocation of the aforementioned Jews to Girona by no means states that they were the founders of a new community. Different authors analysing this document have expressed diverse opinions. Pròsper de Bofarull cited the document and emphasised its relevance, but he declined to make specific judgements, as this would give rise to "...many reflections that are not appropriate here, but very conducive to the history of the Counties of Empúries, Besalú and Girona" (BOFARULL 1836 I, 107-108). Botet i Sisó deals with the document in his study, *Los condes beneficiarios*, where he dedicated several pages to the stated Count Delà (BOTET 1890, 42-46), though he simply quoted what Bofarull had said half a century earlier. It was the canon, Jaume Marquès, who researched the document in depth, although some of his interpretations seem disputable today; specifically, Marquès believed that a group of Jews from Girona or Besalú had settled in Juïgues in the first half of the ninth century, taking advantage of the measures fostering repopulation of uncultivated land, and were thereafter transferred to Girona under Count Delà and Bishop Teuter, where they occupied the homes that the canons had vacated when they reorganised the See's canonical life (MARQUÈS 1963, 28-29). According to Marquès, this took place in 882, a date which has now been moved up to 887 (MARTÍ 1997, 83-85). Marquès argued that the *censos* paid by the Jews to the bishop and the See, as indicated in the Papal Bull of 1002 discussed below, were weighty evidence in favour of this hypothesis; we will later see how this opinion should be qualified.

Beyond this isolated information, the matter of the existence of a Jewish community in Girona in the ninth century or even earlier remains to be elucidated. In the absence of direct data, perhaps a more contextualised analysis will reveal new information. With regard to the presence of Jews in the Western Christian world, and more specifically, in the north-eastern sector of the Iberian Peninsula, which had become a March of the Carolingian Empire by the end of the eighth century, there are significant references in Carolingian legislation of the eighth and ninth centuries regarding the existence of groups of Jews throughout the realm as well as data on the activities of Jewish merchants

in many reaches of the empire. The role played by the Jewish community of Narbonne in the eighth and ninth centuries leads us to believe there were significant settlements along the major commercial thoroughfares such as the former *Via Augusta*, which at the time connected the Frankish Empire with the *Al-Andalus* Emirate. That fact has been frequently recalled by historians of the Early and High Middle Ages such as Georges Duby, who stated that “The progressively bustling activity on the roads leading to Spain produced a more precocious development of cities in the Narbonne region ...its Jewish quarter served as stopover points for exotic goods along the route” (DUBY 1980, 177). The locations of Girona and Barcelona along this route can help to better contextualise the meagre references to Girona and Barcelona Jews in the ninth and tenth centuries.

The Jewish Community of Girona around the Year 1000 (fig. 2)

The first references to an organised, powerful Jewish community can be found shortly before and shortly after the year 1000 in two highly significant documents. The first reference is in a document from the year 988, a rather poor transcription of the deed of purchase of the count's palace of Girona by Bishop Gotmar, which was located in what is now the part of the episcopal palace bordering the Cathedral and the Plaça dels Apòstols. The surviving document is a copy of the original, now lost, that Roig i Jalpí transcribed in 1604 with so many errors that it has at times been questioned or directly attributed as false (MARTÍ 1997, 160). Despite the obvious errors by the transcriber, who did not correctly read or understand some of the formulas used in a much earlier style, we believe the document to be authentic, as we explained in the preceding volume of this series and which we will not repeat here (CANAL *et al.* 2003, 207-208). What is of interest here is the document's references to the boundaries or limits of the stated count's palace, as it states that the western façade was bounded by the *synagoga iudeorum*, whereas it bordered on the Cathedral of Santa Maria to the north (MARTÍ 1997 160-161). The boundaries leave no room for doubt—it was located on a corner of the current Plaça dels Apòstols, between the Episcopal Palace and the Cathedral, an area that was already built up at the time and which underwent successive remodelling processes from the late tenth century to the seventeenth century, when it acquired its current physiognomy, that of a baroque square (MARQUÈS 1948, 226-245). Apart from providing information on the urban layout of this city sector that later sources confirm, the document is also interesting for its reference to a Jewish synagogue, which implies an organised Jewish community on apparently good terms with the highest Girona authorities; otherwise it would be difficult to explain its location next to the Palace of Count Borrell II and the Episcopal See. No other news has been found on this building, which may have been affected by the construction of the new Episcopal Palace and the Romanesque Cathedral, begun in the late tenth century. The exact or approximate date of the synagogue's removal to another location is unknown, but it must not have been much later than the onset of the aforementioned construction work, as it would hardly be in keeping with the remodelling and transformation of the intermediate level on the old city's rising slopes into an episcopal area—with its canonry, temple, palace and xenodochium—to maintain a building as far removed from Christianity as a synagogue on its grounds. We therefore suggest its hypothetical displacement to the lower sector of the city, the future Jewish Quarter, in the early part of the eleventh century, in the same sector where later synagogues are documented to have existed.

The second reference dates to almost immediately thereafter, in the year 1002, and can be found in the Papal Bull granted by Pope Sylvester II to Bishop Odó, which indi-

cated all of the rights and possessions of the Girona See, including “terciam partem de ipsa moneta de civitate Gerunda simul cum ipso censu de ipsos iudeos”, where it seems obvious that the *iudeos* referred to are those of the *civitate Gerunda*, mentioned along with “...terciam partem de ipso teloneo de ipsos mercatos...” (MARQUÈS 1993, 70). Hence the existence of a Jewish community in Girona seems even more evident. The original document has survived and its authenticity has never been questioned, among other reasons, because the same pope issued Bulls to different Catalan ecclesiastical institutions in that same period (SOBREQUÈS 1961, 3-4). The importance of this reference is even greater if we consider that the *censos*, in this case exacted of the Jews, were not a payment related to property, but a territorial and personal tax common in Catalan documents from the ninth and tenth centuries. Therefore, the Papal Bull confirmed the allocation to the Girona See and its Bishop of the rights—mentioned among other fiscal rights—to levy a tax known as the *moneta* or mintage tribute, to which bishops had been entitled since 934, and to a third of the *teloneos* or market duties. This confirms that the Jews were recognised as a differentiated community, which was subject to a tax system different to that of the Christian community and perhaps administered by the Jews themselves, though the latter can only be assumed. In any case, it is another acknowledgment of the personality of the Jewish community of Girona, whose existence in the religious sphere is manifest through the reference to their synagogue in the previous document, written fourteen years earlier. The date when the Girona bishops first obtained the right to receive *censos* from the Jews is unknown, but it must have been later than 922, when the Girona bishops received the last royal decree from a Carolingian monarch; a decree in which the stated *censos* were not indicated among the fiscal rights allotted the See (MARQUÈS 1993, 37). In any case, it was not a royal donation—by the tenth century, the Carolingian monarchs had lost all of their executive powers—though it could have originated as a county donation, like the *moneta* rights to the County of Girona that Bishop Guiu received from Count Sunyer in 934 (MARQUÈS 1993, 43).

Jewish Property within the City

Remarkably, the first documents that provide information on houses in Girona and its immediate vicinity are full of references to Jewish owners. These documents allow us to gain more detailed knowledge on the Jewish community, which was well established in Girona around the year 1000, as the references reveal. Between the years 963 and 1036, there are half a dozen references to Jewish properties and buildings, some located within the city ramparts, others in the suburbs or immediate vicinity.

In 963, there is a reference to the first real estate transaction carried out within the walled city and recorded in the Cathedral Archives; specifically, it is contained in the first document of the *Llibre Gran de la Sagristia Major* (Major Book of the Main Sacristy), at a date probably not much later than that of the constitution and endowment of the post of Sacristan within the episcopal canonry. The first explicit reference to sacristans can be found in 970 (MARQUÈS 1993, 56). The real estate transaction document refers to the sale by a layman named Borrell Bonhom to the Miró and Undilça matrimony of a building with a courtyard bordering on the house of a Jewish woman called Dolcerella and to the north, bounded by a street that lead to the city gates (MARTÍ 1997, 136-137). The comparison of this document with another, slightly later one, from the year 979 (MARTÍ 1997, 147), confirms that this property is very close to the southern gates of the city and its ramparts, on one of the narrow streets running east-west and leading towards the street currently called Carrer de la Força. It is highly significant that in the first real estate

transaction documented in Girona, the name of the Jewish woman, Dolcerella, is already mentioned in an urban sector that was later to become the southern edge of the Jewish Quarter. Yet in the vicinity of the Dolcerella home there are Christian landowners such as the aforementioned purchasing couple and the clergymen Sunifred and Borrell; the mixed Christian-Jewish ownership indicates that the period of segregation of the Jewish community had not yet arrived, a notion that is confirmed by references from slightly later years.

At the onset of the eleventh century, in 1010, the second reference is made. It consists of a document that was kept at the archives of the Sant Cugat del Vallès Monastery for reasons to be discussed below. The document refers to the donation of certain buildings that Sunyer de Cervià made to the Sant Cugat del Vallès Monastery. These buildings bordered to the south on a building owned by Salamir, probably a Jew, to the west on the buildings belonging to a Jew called Bell or Bellhom, and to the north on the buildings belonging to a woman called Blancucia, whom we will discuss later (RIUS 1945-46, 70-71). In any case, the three owners mentioned as bordering the stated property may have been Jewish, though only one was Jewish for certain. Once again, we see a mixture of Jewish and Christian landowners, this time in a sector slightly to the east of the area mentioned in the 963 document but also close to the southern ramparts, between the current Carrers Bellmirall and Claveria. The person making the donation was a Girona magnate, Sunyer de Cervià, who donated all or some of his property within the ramparts, most likely so that the monks from the Sant Cugat Monastery near Barcelona would have a place to stay when travelling to Girona to settle monasterial matters. The monks of Sant Cugat did not seem in the least bothered by their Jewish neighbours.

A third reference allows us to broaden the image of the Jewish properties within the city around the year 1000. In 1036, the Archdeacon Arnau sold to the priest Teufred a building of his located “infra muros civitatis Gerunda”, which abutted to the south on the ramparts, to the east on the houses of Grimau and the Jewish woman, Blancucia, and to the north on the houses of “Iacob hebreo et de Blancutia hebraea” (MARTÍ 1997, 220). According to these indications, the building was located just next to the ramparts along today’s Carrer de les Ballesteries and therefore quite close to Carrer de la Força, the city’s main street at the time, and therefore in the same sector that would later become *el Call* or Jewish Quarter. It is clear that in the first half of the eleventh century the Jewish Quarter did not exist because the document mentions Jewish property owners such as Jacob and Blancucia alongside Christian owners such as Grimau and the clergymen Arnau and Teufred. Hence this is yet another document revealing the coexistence of Jews and Christians in the same area. It seems likely that the importance of the Jewish buildings in this lower sector of the city may have fostered a process of concentration of other Jews around them, whether out of conviction or by an induction effect. In any case, by the beginning of the second half of the twelfth century, the term “barri d’Israel” (Israeli Quarter) was already used to refer to this area of the city (MARQUÈS 1963, 11).

On the basis of the scarce yet significant data available, it can be affirmed that the Jewish homes or properties within the ramparts were scattered throughout the city and mixed with the rest of the population, with a concentration towards the southern and western areas, where the majority of the general population living inside the city walls continued to live in subsequent centuries. As we have seen, it seems certain that the community existed and was recognised at the time, and we can therefore surmise that the community was not yet living in an integrated, segregated manner, in a space separate from the rest of the population. Apparently, segregation would be the case only later, in the twelfth century.

On the other hand, there is hardly any information on the economic activities of the Girona Jews, beyond their condition as urban and rural property owners, as we will see below. The only certainty is that in 1071, the testament of the sacristan, Bonuç de la Seu, mentioned a debt he owed the Jew, Mair (MARTÍ 1997, 334-335), though it is unknown whether the latter was from Girona.

Suburban Jewish Property

The properties of the Girona Jews were not only within the city but also in its immediate vicinity. These properties were significant enough to assume that the Jews represented an important percentage of the rural landholders scattered about the immediate environs of the city at the beginning of the eleventh century. This can be observed in the following information from documentary references:

In 1010, Jewish landholders sold to the sacristan, Bonhom de la Seu, an allodium they owned, located along the city ramparts near Sant Martí Sacosta. The allodium consisted of a house with annexes, a courtyard or corral and some enclosures with diverse species of tree. The area was (and is) very rocky, that is, there was an abundance of stones, and the sale also included the stones found there, which were most likely used as construction material. The property was adjacent to properties held by Christians on either side, to the south it bordered on the street that ran upwards towards Sant Martí Sacosta, and to the north, on the ramparts and one of the rampart towers (MARTÍ 1997, 166). The allodium consisted of a small landholding of limited agricultural use, as it was on steep terrain just under the southern ramparts, yet strategically located at the southern gates of the city, which is why the sale price was 5.5 *mancusos*, above the market price considering its size and agricultural potential. This information reveals that Jews had properties outside the city walls, a fact that is confirmed by the data indicated below.

When Count Ramon Borrell died in 1018, probably in the month of September, his wife, Ermessenda, was the main person in charge of executing the stipulations in his will. One of the most significant was the endowment of a new convent that was to be built on the plot where the Church of Sant Daniel had once stood, which the Counts had purchased from Bishop Pere three years earlier (MARQUÈS 1997, 61-62). Many of the allodia donated by the Counts to the new convent consisted of land they had purchased or repurchased in the Girona vicinity a few years earlier; among the most significant of these, Ermessenda cited the one that “emi de Vives ebreo qui est ante Ierunda civitate id sunt casas cum curtes et ortos, terras et vineas cultas et eremas, arboribus maioribus et minoribus” (MARQUÈS, 1997, 65). The exact location of the allodium that the Countess purchased from the Jew Vives is uncertain, as the will simply indicated that it was located ‘before’ the city of Girona. In any case, it seems clear that it was located in the immediate vicinity and very close to the ramparts. The allodium may even have consisted of plots of land and buildings scattered throughout the vicinity, but the characteristic imprecision of wills such as this one does not allow further elucidation.

The first information on Jewish landowners in the nearby valley, the Vall de Sant Daniel, appears in 1020. It regards the donation made by Guillem *Scutarii* or Escuder (i.e. Squire) to the Monastery of the Vall de Sant Daniel of plots of land and vineyards he owned at the base of Mount *Miralias* or Montjuïc, next to the River Galligants, land he had acquired from the Jews *Nicheu* and *Gog* and that abutted on the land of two other Jews, *Isaach* and *Bonafilia* (MARQUÈS 1997, 67). Apart from the surprising case of a person whose surname is related to a profession or activity, probably a *ministerialis* of some lord, another remarkable factor is the normalcy with which transactions between

Christians and Jews seemed to be carried out. In 1040, other Jewish properties in the Vall de Sant Daniel were also mentioned, when the Jewish woman Raquel sold to Elies, most likely also Jewish, a *quarterada* (c.7,000 m²) of a vineyard she had in Vall Bascona (MARTÍ 1997, 241-242), which was what the innermost, rugged-most part of the Vall de Sant Daniel was called at the time.

The existence of suburban Jewish property across the River Onyar is also likely, though less certain. In 1031, two laymen sold the clergyman *Deusdedit* a plot of land that bordered to the east on the River Onyar, to the south on the Cuguçac Irrigation Channel and to the north on land belonging to *Blancutia* (MARTÍ 1997, 218-219). In principle, there is no explicit reason for considering Blancucia a Jew; perhaps she is the same woman mentioned five years later as living inside the city. We do know that later, in the thirteenth century, this space located to the south of the Mercadal Quarter, in the same area known by the name of Hort de Fontanilles from the twelfth century onwards, there were Jewish landowners such as the Asday family, who built the first establishments and put up houses there beginning in mid-century (ACSG, 13th Century Manuscripts). We cannot be certain that the Asdays of the thirteenth century were the heirs of the eleventh-century Blancucia, but it seems plausible.

Possible Evidence of Anti-Semitism in Eleventh-Century Girona

Attempts to ascertain the characteristics of relations between Jews and Christians in Girona in the tenth and eleventh centuries have run up against a lack of data that could provide orientation. After the period of references to early medieval legislation, such as the strongly repressive laws of the Visigoths and the more permissive ones of the Carolingians, one cannot go very much beyond the generic observations put forth on the Jews in high medieval Europe. Naturally, all possible indications of anti-Semitism—perhaps it would be more accurately described as anti-Judaism—emerged from the world of the Catholic Church, and on this point we do have some highly significant information.

In the first place, we will focus on Oliba, the abbot of Sant Miquel de Cuixà and bishop of Vic, one of the key figures in Catalonia in the first half of the eleventh century. He was a good friend of Countess Ermessenda and it is therefore not surprising that he visited the county and city of Girona several times. On one of these visits, Abbot Oliba gave a sermon at the Cathedral of Santa Maria, the so-called *Sermó de Sant Narcís*, the written version of which was considered false by various authors until a thorough study was carried out by Anscari M. Mundó, published in 1975, which asserted its authenticity (MUNDÓ 1975, 97-114). The document is of interest here for its anti-Jewish expressions, as the author of the sermon denounced the influence of the Jewish peoples, defined as “fumestam, sacrilegam atque perversam hebreorum... plebem”. Although this rebuke can be interpreted as ritual and therefore decontextualised, there is no doubt that Abbot Oliba was sending his Girona audience a message that was profoundly rooted and enjoying a wide consensus among the Christian population, especially the clergymen, who had the best command of Latin.

Moreover, in the years 1068 and 1078, two ecclesiastic councils took place in Girona by initiative of the Holy See to promote the reform advocated by Archdeacon Hildebrand—who had become Pope Gregory VII by the Second Council—aiming to root out the corruption that had become customary in the Church from the tenth to eleventh centuries (GONZALVO 1994, 36-39). At the Council of 1068, presided by Counts Ramon Berenguer and Almodis, and attended by Cardinal Hug Càndid, Pontifical Legate, and by

many bishops and abbots, one of the many issues discussed was the general possibility of restoring ecclesiastical heritage and income, for instance those of parishes, some of which had been usurped by the nobility. More specifically, the problem was discussed of property acquired by religious minorities such as the Jews, who, it seems, refused to pay tithes or other religious tributes. On this matter, Canon 12 decreed that the tithes on the land *that the detestable malice of the Jews has purchased or will purchase from Christians* be given to the church of the parish in which it was located, as if the land were farmed by Christians, as it was unfair that the Church had lost all of the rights it had had *before the Jews came here* (MARQUÈS 1994, 85). It seems evident that this was a concern of the clergy in all dioceses with a significant presence of Jewish communities, since due to their condition as a religious minority they were not obliged to contribute to the maintenance of the Christian religion, which must have represented a significant financial loss, probably even more so in the vicinity of Girona, where we have seen some examples of agricultural property owned by Jews. With regard to the nature of the language used, note the clearly hostile reference to “*detestanda iudeorum... perfidia*”, which can be compared to expressions used by Abbot Oliba some years earlier, such as “*sacrilegam atque perversam hebreorum corripite plebem*”.

These references, though few, indicate a rather significant anti-Jewish attitude among the upper echelons of the church establishment in Girona, which would have had an influence among the generally Christian population. Beyond this, there are no indications that this attitude had led to anti-Jewish measures or actions, though the wave of anti-Jewish pogroms that had spread throughout Europe in the late eleventh century, instigated by the first Crusade to the Holy Land, demonstrates that there was very fertile ground.

The “Baptised”—Jewish Converts to Christianity in Eleventh-Century Girona?

Among the diversity of data provided by eleventh-century documents from Girona, an important factor is the mention of various people designated or labelled as *Batejats* or *Baptised*, namely, three individuals from Girona known as Bregon the Baptised, Gausfred or Guifré the Baptised and Pere the Baptised, a factor that has not been considered in any studies that we know of to date, but which would suggest the existence of *conversos*, or converts to Christianity, possibly of Jewish origin, in Girona in the High Middle Ages. Below is a brief review of these references.

In 1021, one of the various transactions took place involving donations and sales in the Vall de Sant Daniel, specifically the conveyance or granting of an emphyteutic lease on a vineyard by the sacristan, Bonhom de la Seu, to the married couple Guadamir and Gonadrod. This vineyard was bounded to the east and west by another vineyard belonging to *Iozfredo Baptitzato* (MARTÍ 1997, 204-205). This may be the same individual cited in 1039 as *Gaucefredo Baptitzato*, who, along with his wife, *Elsava*, sold a building they had in the city of Girona, south of the cathedral staircase and at the time flanked by buildings on either side, to a certain Gausbert (MARTÍ 1997, 239-240). In any case, this may not be the same person, as the name *Gaucefredus* eventually evolved into Gausfred, whereas *Iofredus* seems to have later become Jofre or Guifré. These may therefore be two different *Baptised* individuals.

Shortly thereafter, other individuals appeared with the same epithet or surname. In 1040, for instance, there is news of a Jewish woman, Raquel, selling another plot in the Vall de Sant Daniel to Elies, probably also Jewish. The plot bounded to the east on a

vineyard belonging to *Iohannis Udalgari* and *Bermundo Baptitzad*, who seem to be co-owners (MARTÍ 1997, 241-242). Later, towards the end of the century, *Petro Baptitzato* is cited on two occasions. The first of these is in 1083, when Berenguer Eldemar de Sant Gregori granted an emphyteutic lease to Pere Baptised on a building with a courtyard behind the small Church of Santa Maria de les Puelles, just near the Gate and Castle of Sobreportes (MARTÍ 1997, 399-401). This transaction was fully in keeping with the new feudal social order, as the donor was acting as liege to Guillem Ramon, seneschal to the Count and a lord by his own right as the castellan of the aforementioned castle, the emphyteutic property being under the jurisdiction of the castle. The same place and individuals are cited in 1094, specifically in Berenguer Eldemar's will, in which he bequeathed to his sons, Ramon and Guillem Berenguer, his portion—that is, his rights—to the said house held in lease by the married couple Pere Baptised and Joaneta (MARTÍ 1997, 463). The name of this individual is cited on half a dozen more occasions between the years 1071 and 1100, generally as a signatory. This individual, Pere Baptised, therefore does not seem at all negligible, as he maintains economic relations with the clergy and nobility, among them one of the most prominent feudal lords of Girona in the late eleventh century.

To what point can we believe that the *Baptised* may have been Jewish converts to Christianity? This cannot be said for sure, as there were also Muslims in Girona, generally slaves, some of whom had been baptised and set free by their masters, as occurred with the slaves mentioned by the precentor, Ponç de la Seu, in his will of 1064, which stated that “his Saracen man and Saracen woman” should be baptised (RIUS 1928, 362). This would thus be another quite probable way of gaining the epithet or status of *Baptised* held by certain Girona inhabitants cited in the eleventh century, which moreover reveals one of the various channels for social ascension open to some of the members of the lower social strata.

The Jewish Quarter or El Call (12th – 14th Centuries) (fig. 3)

As of 1160, urban references expressly referring to the Jewish Quarter of Girona in relation to the vicinity of Carrer de la Força become increasingly frequent. As indicated earlier, in the early eleventh century a high concentration of Jews could be detected around Carrer de la Força, though mixed with Christian inhabitants. We believe the crystallisation of the lower reaches of the old city into a Jewish Quarter in the twelfth century should be interpreted as the culmination of a gradual process of concentration of Jewish residents in that specific sector of the city, coupled with a simultaneous process of major urban expansion beyond the city ramparts.

The documentary information we have consulted never indicates the prerequisites or decisive mechanisms by which a block of houses or a specific street became part of the Jewish Quarter. It would seem that the defining element was not so much the neighbourhood itself but the condition of the families living there. A fact that would confirm this hypothesis is that the physical boundaries of the Jewish Quarter were hardly ever fixed. The Jewish Quarter gradually expanded during the twelfth and thirteenth centuries due to Jews purchasing properties and settling in houses that were further and further away from the hypothetical centre, in a dynamic that did not stop until the fourteenth century, when it reached the height of its expansion.

The best example of this process of concentration can be found in 1160, when Bishop Bernat of Tarragona, who was also the Chief Sacristan of Girona Cathedral, approved the ownership of several buildings that *Morcai ebreo* had received from his father, Bailiff

Mosse, in the *calle judaico*, and which bordered to the east on other buildings owned by his father and by *Bonum ebrei*, to the south on the houses of *Bonysach* and *Sancto*, to the west on an allodium owned by this same *Morcai*, which had previously belonged to Pere Gerald, and to the north on the buildings belonging to *Caravita* (ACSG, Llibre Gran de la Sagristia Major. fol. 8). Note that the concentration of Jews was already significant in this sector of the *Call* or Jewish Quarter, as the half dozen owners mentioned in the document are all Jewish, but it is also clear that this was a process that was underway, as one of the properties has recently belonged to Pere Gerald, most certainly Christian. Everything seems to indicate that this process was the result of the desire of the Jewish people to group together, rather than a decision imposed by the 'Christian' authorities in order to create a 'ghetto'.

Another noteworthy point is the presence of Bailiff *Mosse*, who had already been referred to by that title nine years earlier. In 1151, the *Capbreu* or description and inventory of the count's rights and honours in the districts of Palau Sacosta, Quart and Castellar de la Selva, took place, presided over by the said *Mosse* by virtue of his position as Bailiff of Girona (SALRACH 1993, 37). Clearly, certain members of the Jewish community were influential enough to attain such prominent posts relating to county finances by the mid-twelfth century.

In general terms, the Jewish Quarter of Girona occupied the lower reaches of the *Força Vella* or old city. The natural limits were comprised by the ramparts running above Carrer de les Ballesteries to the west and the Gate of l'Areny to the south, whereas to the east and north, the boundaries were more fluid, with a tendency in the northern sector to expand towards Mercadell Square and the Castle of Sobreportes (in the vicinity of what would now be Plaça de la Catedral and the building called Casa Pastors), and towards Carrer de la Ruca to the east (now Pujada de la Catedral and Carrer Claveria). The main street was Carrer de la Força, which medieval documents refer to as Carrer Major del Call (Main Street of the Jewish Quarter). It cut through the neighbourhood from south to north, from the Gate of l'Areny (currently Plaça del Correu Vell) to Mercadell Square. A multitude of narrow streets and alleyways converged on it, running both east-west and north-south and comprising a dense urban fabric that was fairly different to the current one. Documentary, archaeological and cartographic research, along with the analysis of the building façades in the area, have allowed us to reconstruct the urban fabric. All the details are thoroughly explained and substantiated in a previously published work. Hence we will not repeat the exercise here, though we will refer to the paper constantly (BURCH *et al.* 2000, 11-28).

The Second Synagogue (Figs. 4, 5 and 6)

Some time ago, we designated as the second synagogue the one located on the western side of what is now Carrer de la Força (CANAL *et al.* 1995, 16), which we distinguished from what was presumably the first one, documented in the tenth century and located at the Plaça dels Apòstols (*supra*). At that time, we believed it to have been halfway down the street, across from the small square that now leads to the street called Escales de la Pera. There are only a few documents from the thirteenth and fourteenth centuries that refer to it, and the references are tangential. In fact, the texts that define it and its location most clearly begin on 12 July 1492, only a few days before the deadline established in the decree of expulsion. By that time, it had been out of use for over 50 years and had been substituted by the third synagogue, located on the eastern flank of the same street. Nonetheless, the Jews had retained ownership of the building until

then, most likely for its sentimental value. Obligated to sell (and surely to sell at a loss), the new owners successively bought and transferred the buildings and courtyards of the former synagogue, as well as the adjacent real estate, in an intense process of speculation. The documents generated provide an unwieldy mass of data on the town's structure that reflect the situation in the first half of the sixteenth century, but they also, indirectly, allow the structure it may have had in the fourteenth century to be traced. Hence we were obliged to begin in this later period and work our way back. The data on the urban structure has been transferred onto a map in order to render a clear cartographic image of this highly interesting historical process, which we shall comment on below (fig. 4).

1 and 2. This was the space occupied by the synagogue. In 1492, the *Aljama* (Jewish Community) sold the former synagogue (No. 1) to Pere Gerald de Terrades, Chief Sacristan of Girona Cathedral (MARQUÈS 1987, 229). The purchaser transferred the plot to Nicolau Roca, but he reserved the right to the construction materials—beams, scantling, roof tiles, stones and ironwork—should the building be demolished or fall into ruins. This implies that the synagogue building had remained more or less unaltered until then and that it could not have survived in such a state for very much longer, perhaps until 1494, when mention is made of the ruined courtyards next to the former school buildings (No. 2) (BATLLE 1988, 246). By 1498, it seems that the synagogue had already collapsed because reference is made to some sort of courtyards that had once belonged to the Jews (MARQUÈS 1987, 246). In 1527, Geroni Roca, heir to Nicolau Roca, sold the plot as well as the one adjacent to the north (No. 2) to Pere Ribot. The document describes some sort of courtyards in ruins where there were two wells and the Jewish baths or mikveh (ESCRIBÀ/FRAGO 1992 No. 1206). As always, the border to the west was the Ballesteries Rampart, specifically, the property was said to run the length of ten merlons. As we will see later, and though not indicated, the mikveh was located beyond the ramparts, near Carrer de les Ballesteries. A late indication of this can be found in the documents from a sale effected in 1593—all traces of the synagogue had disappeared and a house with a garden had been built in its place—where the eastern and western boundaries were defined as Carrer de Sant Llorenç (now Carrer de la Força) and Carrer de les Ballesteries, respectively, with the ramparts in between (ACSG. Repertori Pontic, 254).

3. Building next to the synagogue. In 1492, it belonged to Dalmau Mercader, a formerly Jewish *converso*, or convert to Christianity (MARQUÈS 1987, 229). In 1498, it had become the property of Bernat Ripoll. The same owner is recorded in 1527 and 1557 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1199), (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247) and (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1210).

4. Building owned by the former Jew and *converso*, Dalmau Mercader, in 1492 (MARQUÈS 1987, 229). In 1498, Bernat Pascoll sold certain rights to the building to the *Almoïna* or Almshouse at Pla de la Seu (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1199). In 1527, it belonged to Pere Honrat (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247).

5. Before 1498, the formerly Jewish *converso* Bernat Sampsó had dominion of the building on either side of a covered alleyway. From 1498 to 1527, the property was in the hands of Sebastià Campassol (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1199) and (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247). In 1593, the building had become the property of the canon, Miquel Costa (ACSG. Repertori Pontic, 254).

6. Building belonging to Nicolau Roca in 1492 (MARQUÈS 1987, 229). In 1527, it belonged to Geroni Costa and in 1593, to the canon, Miquel Costa (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247) and (ACSG. Repertori Pontic, 254).

7. Alleyway south of the synagogue. It is first mentioned in 1527 and should be understood as a roofed passageway providing access to neighbouring buildings (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247). In 1593, it is referred to as a covered, blind alleyway (ACSG. Repertori Pontic, 254).

8. The first reference dates back to 1493, where it is referred to as a dead-end street (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 4, 246). In 1527, it is described more or less as a covered, blind alleyway to the north of the synagogue (BATLLE 1988, ap. Doc. 5, 247).

9. Block of houses to the north of the synagogue. In 1492, it consisted of a single property that the Jew Bonastruc Beuenist transferred to Joan Almar (MIRAMBELL, 1978, 5-19). Shortly thereafter, the new owner divided it into two parts, one of which was purchased by Benet Simon in 1493 (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 4, 246). The other part remained in the hands of Pere Falcó, possibly a formerly Jewish *converso* who was condemned as a heretic in 1497 (ADG. Pergamins Pia Almoina, No. 301). The two parts were apparently reunified in 1527 under the dominion of the Benefice of Santa Maria dels Claustres (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 5, 247). At that time, the property consisted of a house with a courtyard as well as a rampart tower that the beneficiaries of Saint Feliu sold to Joan Ribot, a Foixà knight. The boundaries are unequivocal, but the most conclusive evidence is a deed of sale from 1492, by which this same Ribot acquired the aforementioned house belonging to the Benefice of Santa Maria dels Claustres. To the west, it bounded on the ramparts and tower (fig. 4, No. 13). The tower was called the Tower of Can Boschmonar after the family that owned it, and their heirs still retain its ownership. This means that the synagogue occupied the place where the current building is located at Carrer de la Força, No. 21, because in 1558 the house of Joan Ribot bounded to the south on the house and garden of Francesc Roca, descendent of Nicolau Roca, who had acquired what had been the synagogue in 1498 (see Nos. 1 and 2) (ESCRIBÀ/FRAGO, 1992, Doc. No. 1211). Finally, another point to keep in mind is that in 1593 Joan Ribot of Foixà still retained ownership of the house (ACSG. Repertori Pontic, 254).

10. Alleyway mentioned in 1493 (BATLLE 1988, ap. Doc. No. 4, 246). Later documents indicate that it ran from Carrer de la Força to the path alongside the ramparts and the drainage hatch that can still be seen today in the fourteenth-century tower (see No. 13). In 1557, the General Bailiff granted Joan Ribot permission to wall it in and incorporate it into his property. At that time, it measured 50 paces in length and 12 spans in width (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1211). In 1558, it was referred to as an alleyway that had formerly led to the ramparts. A section of the alley may have already been privatised.

11. Block of houses. Between 1557 and 1558, the following owners are indicated: Gabriel Saüc, thereafter his widow, Francesca, the heirs of Andreu Vidal, and then Joan Bosch (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. Nos. 1210 and 1211).

12. Ballesteries Rampart.

13. Rampart tower built in the fourteenth century, under the reign of King Peter III. In it is a hatch made of sandstone blocks which predates the tower and served to allow the water flowing down from the old city and accumulating behind the ramparts to drain off (fig. 5).

The synagogue was the centre of religious life but also served as a civic centre for the Jewish community. This translates into architectural complexity, a building with different spaces for specific uses that invariably appear: the prayer hall, courtyard, school-rooms and mikveh. Moreover, synagogues were subject to certain regulations that conditioned their layout. According to tradition and rabbinical laws referring to the

synagogues of the diaspora, one of the walls had to be oriented towards the east, that is, towards Jerusalem (ESTANYOL 2002), the entrance should be to the south (PALOMERO, 1998, 143-180) and the synagogue was to be accessed by a courtyard or atrium that also led to both the prayer hall and the other community halls (MORENO KOCH, 1996, 135-142). The strict Christian legislation deprived the synagogue architecture of any monumentality, obliging it to be discrete (RIERA, 1985, 58-60). Nonetheless, inside the building, the situation could be quite different.

No physical vestiges remain of the second synagogue. Documentation from the end of the fifteenth and the sixteenth centuries reveal the location and the overall proportions of the synagogue building, as well as the courtyard with two wells between the ramparts and the school (probably the prayer hall), but nothing more. An analysis of the urban fabric of the old city allows us to determine that the synagogue occupied a modular foundational city block with a maximum north-south width of less than 11 metres (BURCH et al, 2000, 17).

By pure coincidence, new data has come to light allowing a better vision of the distribution of the spaces comprising the synagogue. It all started with two notarial instruments from the year 1343 from the Arxiu Comarcal d'Olot (Archives of the County of Olot), which were compiled and transcribed by the ill-fated Manuel Grau while studying the Jewish Quarter of Besalú for his doctoral dissertation. The posthumous publication of his work did not include these documents, but the fact that Grau's personal archives were donated to the Arxiu Municipal de Besalú (Municipal Archives of Besalú) allowed us to find one of the transcribed texts in an original copy of his dissertation (GRAU, 1975, Vol. II, 155-158) and the second text in a handwritten transcription, the main body of which is faithfully reproduced here, with no changes:

(...)Jego Anna uxor prima Juceffi Bonafeu condam judei Gerunde et nos Priçosa filia dictorum Juceffi Bonafeu condam et Anne coniugum uxorque Astruchi Assachi judei Bisulduni et ipsem idem Astruchus Issachi maritus dicte Prissose et Astruchus Jacob judeus dicti loci Bisulduni anus dicti Astruchi Issachi et Aster mater dicti Astruchi Issachi de voluntate et expreso consensu dicte Anne omnes insimul non vi dolo metu nee ab aliquo circunuenti (?) set motu propio et me liberalitate per nos et nostros presentes atque futuros gratis et ex certa scientia vendimus et titulo pure et perfecte venditionis corporaliter tradimus vel quasi tradimus vobis Beuenist Bonjube judeo bisulduni et vestris si quibus volueritis perpetuo pro puro libero et franco alodio medietatem totus directi domini scilicet omnium terciorum laudismiorum et forescapiorum emperarum firmamentorum juris faticarum et juris retinendi et omnium aliorum et singulorumque ed directum dominium pertinere nostritur tocius eiusdam hospicii existentis in carrario ballistiarum Gerunde in loco vocato de fabriciis quod hospiciu fuit A. çes Coromines condam ferrarii Gerunde et postera domine Brunissendis condam filie eiusdem uxorque P. (Pere) de Vilar dello pictoris Gerunde et nunc est Guillerme filie et heredis dicte domine Brunissendis condam quod hospitium affrontat ab oriente in cortali hospicii vestri dicti Beuenist Bonjube siti in parte supra murum Calli judeorum Gerunde quod hospitium nos dicti coniuges Astruchus Jacob et Aster vobis anno presenti vendidimus. A meridie in domo Balneorum aliame judeorum Gerunde ab occidente in rivo undaris et in dicta carraria vocata de ballistariis et a circio in hospicio Bartholomei de Hoscha spaerii Gerunde. Item vendimus vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo per libero et francho alodio medietatem unius morabani flamagantis boni et fini auri rectique pensi annualis et censualis quod morabatinum tenetor dicti hospicii superius confrontati mihi dicto Astrucho Issachi et Bonanascho Scapati judeo castilionis soluere et prestare tenetur annuatim perpetuo in festo Nathalis domini pro censu dicti hospicii. Item vendimus vobis

et vestros perpetuo omne aliud ius nobis seu alteri nostrum simul vel diversi competens aut competere delens ratione predictae venditiones in et super toto dicto hospicio vel contra quoscumque ratione eiusdem hospicii seu directi dominii predicti ratione quorumcumque terciorum laudisimiorum et forescapiorum nobis seu alteri nostrum debitorum pro quibuscumque venditionibus donationibus aut aliis alienationibus factis huc usque de dicto hospicio in quibus firma nostra vel alterius nostrum vel predecesorum nostrorum in dicto directo dominio non intervenerit et etiam omne aliud jus nobis pertinens et pertinere debens nunc vel in futurum de jure vel consuetudine in hospicio antedicto ratione predictarum medietatem nostrarum. Ita quod a modo vos et vestri et quos volueritis habeatis et percipiatis annuatim perpetuo in dicto festo medietatem dicti morabatini censualis atenoribus dicti hospicii et habeatis in eodem hospicio medietatem totius directi domini pro libero et francho alodio et totum aliud jus per nos nobis supra venditum et predictam omniam (fol. 69) per nos nobis ut promittitur vendita supra nostra propria et nostrorum et perpetuo volueritis pro libero et francho alodio titulo et ex tam huius presentis venditionis quam venditionem dicte medietatis directi dominii et unis morabatini flamegantis boni et fini auri rectique pensi annualis et consualis vobis et vestris et quibus volueritis perpetuo facimus pro puro libero et francho alodio prout melius et utilius ad vestrum vestrorumque bonum et firmum ac sanum intellectum possit intelligi atque dicti precio videlicet quadringentorum octuaginta sol. Barchinone de terno quod a nobis non spe future a numerationis confitemur hacuisse numerando (...) (ACO, Besalú, Vol. 62, Year 1343, fols. 68-69). The archive reference corresponds to an earlier cataloguing system different to the one in use today. Therefore, it is difficult to find the original parchment. See also: (Arxiu Municipal de Besalú / AMB, Bequest of Dr. Manuel Grau Montserrat, manuscript file) (fig. 6).

The first document deals with the transaction between Priçosa, daughter of Jucef Bonafeu and wife of Astruc Isaac, and Beuenist Bonjuhà, the former having sold the latter a building in the Jewish Quarter of Girona, located immediately north of the synagogue, between the ramparts and the present-day Carrer de la Força (fig. 6, 1). To the east it bordered on the house of the Jew Bonanat Scapat (fig. 6, 2), to the south, *in sinagoga aliame judeorum gerunde et in scala balneorum eiusdem aliame* (fig. 6, 3), and to the west, on three houses. One of these three houses had belonged to the then deceased Francesc Coromines, a blacksmith, which was then inherited by his daughter, Brunissenda, wife of the painter, Pere Vilardell, and which then went to Brunissenda's daughter, Guillelma, upon her mother's death (fig. 6, 4). One of the other houses belonged to Bartomeu d'Osca, a swordsmith (fig. 6, 5) and the other one to Francesc Exemins, a quilter (fig. 6, 6).

In the second document, the parents of Astruc Issac, Issac and Ester, also sold the rights they had on the house that had belonged to Francesc Coromines. The boundaries are clear: to the east, the property bounded on the courtyard of the house previously sold to Beuenist Bonjuhà (fig. 6, 1), located at the wall to the Jewish Quarter (Ballesteries Rampart), to the south, *in domo balneorum aliame judeorum gerunde* (fig. 6, 7), to the west, on the River Onyar and Carrer de les Ballesteries, and to the north, on the above-mentioned building owned by Bartomeu d'Osca (fig. 6, 5). This indicates that the mikveh was located near Carrer de les Ballesteries and below and to the west of the synagogue, which was above and to the east of the ramparts. The two spaces were linked by a set of stairs that cut through the ramparts.

The ramparts above Carrer de les Ballesteries became a transcendental element in the history of the synagogue. These ramparts were part of the Roman fortifications and had been reinforced towards the end of the eighth century (CANAL *et al.*, 2003, 145-148).

Under the reign of King Peter III, in the second half of the fourteenth century, new ramparts were built and the perimeter of the former ramparts was restructured, this area coming to be called the Força Vella. Between the ramparts and the houses inside the city was a path dating back to Roman times (MARTÍN 1977, 335-338). In the Middle Ages it was constantly invaded by the neighbouring houses, whose owners were tempted to expand. It was precisely in the context of the improvement of the ancient fortifications in 1386 that the *Jurats* of Girona ordered the demolition of any buildings and walls of the Jewish Quarter directly adjoining the ramparts (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 648). An Exception was made with the synagogue, where doors were to be inserted to allow passage. This could only have been possible if the area in question was the courtyard of the synagogue, as they would hardly have put doors in the prayer hall in order to cross through it. Therefore, the synagogue courtyard must have been adjacent to the eastern face of the ramparts. Inside the courtyard were one or perhaps two wells and the staircase leading down to the mikveh (figs. 7a and 7b).

The prayer hall was between the courtyard to the west and a row of houses fronting on Carrer del Call (now Carrer de la Força) to the east. The aforementioned narrow streets, adjacent to it to the north and south, allow reconstruction of the general dimensions of the building, which was rectangular and slightly over 10 metres in length. The prayer hall was reached from the courtyard. The inside was structured into a minimum of two differentiated sections: the *scola inferiori* and the *scola maiori*. Indeed, in 1373, Astruc Issac, the uncle and guardian of the children of the then deceased Bonjuhà Issac, sold the seat that had belonged to Bonjuhà Issac, his brother, in the *scola maiori* of the synagogue of Girona, with a view to providing for the orphaned children (PLANAS 1999, Vol. I, 493-503). We believe this 'major synagogue' was the space reserved for men. The synagogue of Castelló d'Empúries, for instance, was designated as the *sinagoga seu scola superior sive judeorum masculorum* (PUJOL 1991, 75). From the indications, it can be deduced that the seat was part of a bench seating three against the eastern wall of the synagogue. The benches were distributed in rows, with at least three benches in each row, oriented lengthwise, in a north-south direction. This same Astruc Issac also sold the seat that had belonged to the mother of his nephews. It was located in the 'lower synagogue' of Girona. This seat was also part of a bench seating three against the northern wall of the synagogue. These rows of benches (consisting of at least three benches each) were oriented crosswise, in an east-west direction, forming two or possibly more rows. The neighbouring seats were primarily the property of Jewish women, which leads to the conjecture that, in reality, the 'lower synagogue' designated the area reserved for women. Similar terms were used to allude to this section in the synagogue of Castelló d'Empúries, where *scola inferior*, *scola mulierum* and *domus dominarum* are used indistinctly to designate the space in the synagogue reserved for women (PUJOL 1991, 75-76). In the Girona synagogue, the women's section may have been raised, as on an inner balcony overlooking the prayer hall or men's synagogue and within the same building, as was the case in the Besalú synagogue as well as in the aforementioned synagogue of Castelló d'Empúries (PUJOL 1991, 75-76) (fig. 8).

The Baths

Salomon ben Abraham Adret was a Barcelona rabbi of the thirteenth century who enjoyed enormous prestige during his life in questions of religious law. He was frequently consulted by Jews from far and wide, as he was considered an authority and his opinions were held to be highly pragmatic. Through his *responsa*, we know that the

Jews of Girona questioned the correct supply of water for the public baths they used as a mikveh (FELIU 1989, 71-72). It would thus seem that they did not have their own private baths. The public baths of Girona were founded in 1194 (MARQUÈS/MIRAMBELL/SAGRERA 1994, 28-32) and were perhaps used by the Jewish community from that time on. But the facilities used by the Jews before this are unknown. Nor is the date yet known when they established their own mikveh located near Carrer de les Ballesteries and mentioned in 1343. Nevertheless, an analysis of the particular history of Carrer de les Ballesteries indicates it was built between 1320 and 1343 (fig. 9).

In the early thirteenth century, construction began on the street then called Carrer de les Fàbregues (today's Carrer de les Ballesteries). First houses were built along its eastern flank and, in the second quarter of the fourteenth century, houses were built on its western side, next to the river. Several institutions, such as the *Almoïna* or Almshouse of the Girona See, acquired rights over certain sectors. Through their archives, the entire process can be followed. Hence we know that the Almshouse had dominion over a series of houses that, in the eighteenth century, covered the section of the street between the second and third rampart towers, that is, between the tower that is still there but now hidden within the building at Carrer de les Ballesteries, No. 26, and the previously-mentioned Tower of Can Boscomar. These were the houses that remained below the area where the synagogue had once stood. Fortunately, the Almshouse's *capbreuacions*, or inventories of rights and honours, went back to the end of the thirteenth century. Between 1319 and 1320, the Almshouse effected a *capbreu*, or inventory, of the houses where its deputies claimed to possess property: Pere Fuià (fig. 10, 1), the cutler, Pere Guillem (fig. 10, 2), the painter, Pere Vilardell (fig. 10, 3), Jaume Camps, heir to Guillem Camps (fig. 10, 4), the heirs of the deceased Ramon Sala (fig. 10, 5), the crossbow maker, Pere Ros (fig. 10, 6), another house owned by Pere Vilardell (fig. 10, 7), Brunissenda Pla, the wife of Guillem Puig (fig. 10, 8) and, finally, Pere Crespià (fig. 10, 9) (ADG. Llibre d'Arxivacions de la Pia Almoïna, Nos. 828, 829, 830, 831, 883 and 884). In 1355, Guillem Rovira declared that he owned a house adjoining to the house of Jaume Camps to the north and the house of Guillema, daughter of Pere Vilardell, to the south. Guillema was the granddaughter of Francesc Coromines and daughter of Brunissenda. The latter was most likely the same Guillema who, as you will recall, had a house next to the baths, to which the parents of Astruc Issac had sold their rights to Beuenist Bonjuhà (*supra*) (ADG. Pia Almoïna, Vestuari, No. 11, Year 1355). In the inventories of 1319, the baths would correspond to the house of Brunissenda, wife of Guillem Puig (fig. 10, 8), though the baths are not mentioned at all. This leads us to surmise that they had not yet been built. In 1346, Grau de Sant Dionís, doctor of medicine, recognised the rights of Bonanasch Vidal, procurator of the Jewish Almshouse, to the house that he had bought from Pere Crespià, which was already mentioned in 1319 (fig. 10, 9) (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 1097 sub.). To the north it bordered on a property held by the Jewish Almshouse, which had previously belonged to Christian owners. Though it is not mentioned, it must have been the location of the Jewish baths (fig. 10, 8). In any case, the mention of the Jewish Almshouse leads to the inference that it was, in fact, the mikveh (fig. 10).

West of Carrer de la Força (fig. 11)

In the eleventh century, numerous Jewish residents can already be detected, but the majority of the extant documentation from the period of the Jewish Quarter refers to the fourteenth and fifteenth centuries. As we have seen, the synagogue was located in the

very centre, between Carrer de la Força and the ramparts. In the southern sector, the houses built along this street projected towards the ramparts and were contiguous to one another, forming an unbroken façade as a continuous block of houses. There were no secondary streets in between; at least no mention is made of them, among other reasons because the ramparts and the street in question gradually converged, coming together at the Gate of l'Areny. Hence the depth of properties gradually decreased as one moved further south along the street. In this sector, not far from the synagogue, Abraham Ravaia, Bonastruc de Blanes and Rubèn Samuel owned houses in 1363. This is indicated in the documents relating to the purchase made by the city *jurats* of the stones of the Ravaia House, to be used for the rampart construction work (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 426). In reality, the house was to be partially demolished because it obstructed the public zone between the houses and the ramparts. In exchange, the *jurats* allowed the owner to rebuild the house 13 spans back from the ramparts. Another Jew may have resided in the same sector, a certain Vides, whose property is referred to as bordering on the ramparts in 1346 (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 1097 sub.).

To the north of the synagogue, the street network was more complex. Several narrow streets linked Carrer de la Força to the path along the ramparts, separating and determining several blocks of houses comprised of different dwellings. These secondary streets complemented the functional structure of the city and were vital for accessing the houses without doors opening onto Carrer de la Força. The alleyways were partially covered in arches and vaults, as is clear from subsequent documents (*supra*). Fortunately, the archives provide more generous information. Recall that, just across from the synagogue and referring to one of those alleyways, a first block of houses was documented in 1343 as belonging to the following three individuals: Beuenist Bonjuhà, who purchased a house from Priçosa (fig. 11, 1), Bonanasc Scapat (fig. 11, 2) and Benet Bellshom (fig. 11, 3) (GRAU 1975, Vol. II. 155-158). Two years later, the house of Bonanasc Scapat apparently belonged to Maimó Momet, a Jew from Perpignan residing in Peralada at the time (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 187 sub.).

Immediately north of this was another block of houses, framed by two narrow streets, one to the north and the other to the south, the ramparts to the west and Carrer de la Força to the east (fig. 11, 4). In 1373, Aaron Jucef bought a house from Lorca, the wife of Jucef Issac, and their children, Issac Jucef and Esther. The sale document indicates some of the neighbouring properties, namely those of Abraham Soy and Morfoday Botim (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 214 sub.).

The urban configuration changed substantially at the area now occupied by the City History Museum. In the thirteenth and fourteenth centuries, there were two blocks of houses, interconnected via arches and vaults covering one of these alleyways, which no longer exists but which then ran in a north-south direction, its northern end leading to the small square where the museum entrance is today (fig. 11, 15). In 1927, Millàs i Vallicrosa published the deed of sale from 1284 of a large property in the sector in question (fig. 11, 16), by which Tolsana and her husband, Jusuè ben Zerahia and Dolça and her husband, Nathan Salomó Xaltiel sold the stated property to the married couple Goig and Jusuè Haleví (MILLÀS, 1927, Doc. 1, 72-74). This document provides invaluable information for understanding the urban layout of this corner of the Jewish Quarter, comparable only to the fortunate circumstance that a deed of sale from a few years later (1296) on the same property, though at the time even larger through acquisitions of neighbouring land, has survived down to the present day (AHCG. Hospital, No. 208). In this case, it was Adela, widow of Salomó, son of Maïr de Cabanes, who sold Issac Cordoví a hospice, tower (fig. 11, 22), houses and courtyards (fig. 11, 16). The descriptions of the land referred to in both docu-

ments perfectly coincide and have allowed us to draw up this detailed map. Beginning in the south, there were three houses fronting on the narrow street that went from Carrer de la Força to the ramparts (fig. 11, 24). In 1284, Issac Haleví owned the western of these and in 1296 it was owned by Bellshom Scapat (fig. 11, 5), along with the adjacent one (fig. 11, 6). The eastern house belonged to Astruc Momet in 1296 (fig. 11, 7 and 8). Other documents indicate that the property changed hands. In 1341, Vidal Ravaia is indicated as the owner (ADG. Pia Almoina, Girona, No. 13), while in 1372 it was Benet Bellshom (fig. 11, 7) (AHCG. Hospici, Llibre d'Arxivacions, No. 213). Moving northwards on the map, in 1296, the owners to the next houses were stated as being Mosse Cabrit (fig. 11, 9), whose descendent was the recorded owner in 1373 (ADG. Pia Almoina, No. 214 sub.), and Mosse Astruc (fig. 11, 10). To the west resided Jusuè, son of Efraïm (fig. 11, 13) and the aforementioned Mosse Cabrit (fig. 11, 14). The large property sold on 1284 and 1296 (fig. 11, 16) comprised over 750 m² of surface area and included a rampart tower (fig. 11, 22). The location coincided with the bell tower of the capuchin convent founded in the eighteenth century and which is now part of the City History Museum facilities. On a purely speculative note, it may have been the same tower called the "Tower of the Jew", the rights to which Jucef Abrahe settled in 1397 (AHG, Girona, Not. Pere Despont, 250, fol. 1875-1885).

This side of the northern end of the Jewish Quarter consisted of a group of houses bounded by streets to the east, west and south (fig. 11, 11 and 21) and the Mercadell Square or a street adjoining Mercadell Square to the north. The most characteristic element was the small church of Sant Genís, mentioned in the same location in the tenth century (fig. 11, 20) (MARTÍ 1997, Doc. No. 88). Although the presence of Jews in this area can be detected in the fourteenth century, it is uncertain whether it belonged to the Jewish Quarter. In 1322, the Jew, Maimó, son of Bonastruc des Mestres, rented a house to Sibil·la, wife of Joan Daltdemar, a barber of Girona, (fig. 11, 19) (AHG. Not. Vol. II. Pere Massanet, fol. 65r). To the south, it bordered on the home of A. Sigrany (fig. 11, 18) and to the east, on that of the daughters of this same Sibil·la (fig. 11, 17). The church and the pre-eminence of Christian inhabitants would indicate that it was not part of the Jewish Quarter at that time. To the east, it bordered on the end of Carrer de la Força, which documents of the period always referred to as (Carrer) Major del Call (i.e. Main Street of the Jewish Quarter). A 1322 deed indicates that there was a square at the 'Portal del Call' (Jewish Quarter Gate), that is, that the street ended in a gate that enclosed and protected the Jewish Quarter. It seems that the gate was not at the very end of the street, because before reaching Mercadell Square itself there was a broader section or 'square'. Other documents recall the existence of the gate—also known as the Upper Jewish Quarter Gate—just off Mercadell Square, as for instance a sale deed from 1356 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 369) and (CANAL *et al.* 1995, Map 2, No. 81).

Though it is uncertain whether the houses around Sant Genís belonged to the Jewish Quarter, the evidence refutes this hypothesis due to the neighbouring properties to the west. Flanked by a street that is today on private property (fig. 11, 21), these houses were located north of Issac Cordoví's house (fig. 11, 16). In 1296, documents first mention a house that the Monastery of Camprodon had in Girona (fig. 11, 25) and that it most likely still owned in 1339 (AHCG. Hospital, No. 208), (ADG. Notularum Vol. II, 848). Next to this was the bakery of the Castle of Sobreportes (AHCG. Hospital, No. 242) (fig. 11, 26) and the house of Estruga de Sant Llorenç, mentioned in 1296 and 1305 (fig. 11, 27). According to the boundaries indicated in the above documents, the border between the Jewish Quarter and the rest of the old city is revealed as set back and not very uniform. In our opinion, it implies variable boundaries changing according to variations in real estate ownership rather than following previously defined limits.

East of Carrer de la Força (fig. 12)

This sector was delimited by the Castle of Cabrera / Requesens to the south, Mercadell Square to the north and Carrer de la Ruca to the east. Its southern edge bordered on the feudal castle that was built in the eleventh century near the Gate of l'Areny, first called Castle of Cabrera or Girona and later, beginning in the fourteenth century, Castle of Requesens. This allowed a series of houses to be built that were the object of a transaction in the first half of the fourteenth century. In 1326, Astruc Samuel returned the ownership of the house located on the corner between Carrer del Call and the one leading up to the Castle of Requesens to his father Samuel Astruc (fig. 12, 1) (AHG, Notularum, 65. Not. Pere Massanet, Vol. VI, fol. 81v). To the east and north, it bordered on the house of Issac Ravaia. It seems that Astruc Caravida acquired the houses owned by Issac Ravaia a few years later (fig. 12, 2). Furthermore, in 1330, Caravida bought the rights to lighting, tribute and water for a courtyard located between the houses of Caravida and Samuel Astruc (AHG, Notaria G5, Protocol IX, Pere Massanet 1330) (fig. 12, 3). Caravida's property was ample and spacious. His widow, Bonadòmina, passed it on to her daughters in 1341 (AHG, Notaria G5, Prot. XXII, Pere Massanet 1341). The notarial instrument indicates that it reached a street outside of the Jewish Quarter to the east (fig. 12, 4) and that it spanned another street, one inside the Jewish Quarter, creating a vault (fig. 12, 5). That same year, 1341, Bonafilla and Ester, two of Bonadòmina's daughters, sold their part to Bonastruc Vidal (AHG, Notaria G5, Prot. XXII, 1341). In reality, Bonastruc Vidal made a poor deal as shortly thereafter, the city *jurats* ordered the demolition of the house, adducing surprising reasons, namely: "due to the harmful coexistence of Jews and Christians and the danger of flooding in case of rain" (AHCG. Ordinacions dels jurats, Lligall IV, Vol. 1340-41, fol. 64r).

North of these houses, there was a street running down towards Carrer de la Força. Today, a short section of it still exists at the bend in Carrer Miquel Oliva Prat (fig. 12, 8). At the top of the street, a gate closed it off as part of the Jewish Quarter. The agreement signed by Astruc Caravida and his neighbour, Mossé Ravaia, in 1330 (fig. 12, 9), by which the former committed himself to replacing the gate he had demolished and the latter allowed him to widen it six inches can be interpreted in this sense (AHG, Notaria G5, Prot. VII, Pere Massanet, 1330, fol. 51r). Continuing to the north, it becomes difficult to reconstruct the urban structure and owners of the sector in the thirteenth and fourteenth centuries, not so much due to a lack of documents, but rather the difficulty of ascertaining the location of the elements mentioned. Nonetheless, the urban structure in the fifteenth and sixteenth centuries is well-known, allowing an accurate reconstruction of the location of certain streets that no longer exist today (fig. 12, 10-12).

Beyond the current-day Carrer de Sant Llorenç (fig. 12, 13), indications are once again quite explicit. At this point, a large house with a tower still stands, where, despite the alterations suffered over the course of time, the main structure and its different wings date back to between the twelfth and fourteenth centuries (fig. 12, 14 and 15) (SAGRERA/SUREDA 2001, 243-260). In 1267 it belonged to Astruc Ravaia, a prominent figure who attained the post of Royal Bailiff (ACSG. Llibre d'Arxivacions, No. 3, Doc. 4). The property was divided by his heirs and in 1328 Astruc Jacob sold a large part of it to Bonjuhà Bedoç (fig. 12, 14) for 6800 *sous barcelonesos de tern* (a unit of currency).

(...)quod fuit Astrugui Ravallie et eius filii Mosse Ravalia a quibus dictus Issachus Caravita judus Gerunde / /uerunt dictum hospicium una omni alia parte eiusdem que ex causa divisionis postea in de facto d/ /rant ad parte dicti astrugui Caravite et dictum hospicium dicte divisionis prout ad me dictum Astruchum Issachi quod hospicium quod

vobis vendimus affrontatur ab oriente partim in sustro quendam domorum partis dicti Astrugui Caravita et etiam partim in carraria existentim extra callum et partim in carraria que est inter hoc hospicium et quoddam hospicium aliud dicti Astrugui Caravite a circio in hospitio heredis Belshom Astrugui quondam judei Gerunde et in hospitio Bonastrugui Asmies judei Castilionis ab occidente in carraria publica callis a meridie in dicta parte dicti Astrugui Caravita (...) (ACO, Besalú, Vol. 18, 1328) and (GRAU, 1975, Vol. II, 142-143).

The boundaries indicated in the document state that the property stretched from the current Carrer de la Claveria, which was outside the Jewish Quarter, to Carrer de la Força. Through it passed a public street, which must have been covered (fig. 12, 15). To the north it bounded on the houses of Bellshom Astruc, then deceased, and Bonastruc Asmies (fig. 12, 16-17) near the mentioned properties and part of the block of houses. (fig. 13).

Between Carrer Cúndaro and Pujada de la Catedral (fig. 14)

The urban area occupied today by the Girona Chapter of the Architects' Association of Catalonia consisted, until the fifteenth century, of four blocks of houses delimited by several alleyways that have been archaeologically researched and are well documented (BURCH et al. 2000, 67). There are plenty of references to the two most northerly of these blocks. The cathedral bakery, better known as La Ruca, was located in the north-east (fig. 14, 1). It was already mentioned in the twelfth century in close relation to the Calvet family, who had significant real estate interests at the Mercadell, the square now known as Plaça de la Catedral (fig. 14, 2) (ACSG. Sagristia segona, Llibre d'Arxivacions No. 5, Doc. 123). To the south was the mouth of the street that was often described in the twelfth and thirteenth centuries as the street passing by the bakery (fig. 14, 7) (AHG. Hospici, Llibre d'Arxivacions, No. 36). A bit farther in the same direction was a block of houses to which the Aiguaviva Militia (Knights Templar) claimed allodial rights up to the early fifteenth century. The copious documentation compiled demonstrates that, until the late thirteenth century, it remained outside the Jewish Quarter and, in fact, the most northerly houses in the block were never a part of it (fig. 14, 3). In this area, the houses and gardens or rear courtyards were linked to the Ruca Bakery. Between 1200 and 1254, three different owners are indicated, all of them Christian: Bernat Guillem, Jaume d'Olives and Arnau de Cassà (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 9 and 10) and (AHG. Hospici, Llibre d'Arxivacions, No. 37). The last owner bequeathed the houses to the See's Almshouse, as was confirmed in the laudation made by the canon, Ramon d'Avinyó, in 1250 on behalf of the Second Sacristy of the See, which held eminent dominion over them. They remained forever more under the Almshouse's dominion (AHG. Hospici, Llibre d'arxivacions, No. 49). To the south, it bounded on two houses that had belonged to Christians until the end of the second third of the thirteenth century (fig. 14, 4 and 5). In 1271, on the other hand, the owner was Jewish, namely Issac Navarra (fig. 14, 5), according to the deed regarding the sale of a house by Jaume d'Olives to Ferrer de Coc. The southern edge bounded on the building of the Jewish Almshouse (fig. 14, 6). The northern bounds of the Jewish Quarter on this side must have been this building. Nonetheless, references indicate that the limits were the result of a recent advance of the Jewish Quarter in this direction, consolidated during the first half of the thirteenth century. If in 1197 the entire sector belonged to Berenguer Cosidor, by 1222 part of it had already been acquired by a Jew (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 10).

To the west of the two blocks of houses analysed above were another two, practically symmetrical to these (fig. 14, 7 and 9), divided by a street mentioned as early as the twelfth century (doc. 1197). The religious affiliations of the inhabitants of this sector are uncertain, though in 1197 a Christian is mentioned, and a deed of sale from 1222 specifies that to the west of the street (fig. 14, 8) was the wall to the Jewish Quarter (ADG. Pia Almoina, Girona, No. 10 and 24). This reveals a significant expansion of the Jewish Quarter towards the north in the early thirteenth century. Nonetheless, the northern-most block (fig. 14, 9) was still in the Christian zone at the end of the thirteenth century, at least partially because by the twelfth century they were residing in the general vicinity (ACSG. Llibre Gran de la Sagristia Major, fol. 50). This was where the Escala family, founder of the Christian Almshouse, had established residence. Between 1275 and 1276, the property went from the Escala to Guillem Gausfred and Guillem de Vilanova (ACSG. Sagristia segona, Llibre d'Arxivacions, No. 5, Docs. 126, 127 and 129). Texts from the twelfth and thirteenth centuries give the impression that the limits of the Jewish Quarter were fluid and not well defined, which implies that the separation between Christians and Jews in 'border' areas was more a *de facto* situation rather than a systematic, planned policy. In the fourteenth century, these two blocks of houses were fully incorporated into the Jewish neighbourhood. Indeed, in 1322, mention is already made of the Portal del Call, or Jewish Quarter Gate that closed off the upper end of Carrer de la Força (Carrer Major del Call), a circumstance which perforce indicated Jewish dominion on both sides of the street (fig. 14, 10) (AHG. Not. 65, Vol. II. Pere Massanet, fol. 65r). The sale of the aforementioned Forn de la Ruca (Ruca Bakery) made by the Second Sacristy of the See to the Head of the Almshouse in 1322 is even more precise, as the deed indicates the bounds to the south and west directly as the Jewish Quarter, that is the Jewish neighbourhood at that time extended to the current-day Pujada de la Catedral, occupying the entire area today belonging to the Girona Chapter of the Architects' Association of Catalonia, except, of course, for the small area where the Ruca Bakery was. (ACG. Sagristia mitjana, Llibre d'Arxivacions, 5, Doc. No. 171). (fig. 15).

The Fifteenth Century

The pogrom of 1391 marked a turning point for the Jewish Community of Girona. As we have stated, anti-Semitism had been present throughout the Middle Ages, and there are numerous examples testifying to this. There had even been sporadic or recurring outbursts of violence, such as the habit of throwing stones at houses in the Jewish Quarter from the cathedral bell tower and clergymen's homes, or that of Christians storming the Jewish Quarter after the bells were rung, with the bishop's consent (ACSG. Thirteenth Century Parchments, 1278). Nonetheless, towards the end of the fourteenth century, the Crown's economic crisis and the prevailing social instability—especially in the countryside but also in cities such as Girona, which were undergoing serious demographic and economic recession—were channelled towards open anti-Semitism. The famous sermon, incensed and full of intolerance against the Jews, which Friar Vicenç Ferrer pronounced in 1404 before a crowd gathered at the stairs to the Monastery of Sant Domènec, perfectly exemplifies the belligerent scenario that undermined the royalty's disposition to defend the Jews and ensured the ambiguity of the city *jurats* vis-à-vis royal orders to protect the Jews. The Congress of Tortosa, under the auspices of the Avignon Pope Benedict XIII and the Bull that the pope issued on 11 May 1415, which was very harsh towards the Jews, were determining factors in the future of the Jewish Quarter.

In compliance with the order decree, the synagogue was closed at the end of October 1415 in Girona, with the argument that it occupied the same place where the Chapel of Sant Llorenç had once stood (MASIÀ 1953, 294-302). The houses of the Jews residing on the western flank of the Carrer Major del Call, which was renamed Carrer de Sant Llorenç, were also stormed. Nonetheless, the following year the Jews obtained royal licence to reopen the synagogue, which was to function for a few years longer (BATLLE 1988, 229). Nevertheless, the inexorable transfer of a large part of the former Jewish Quarter into Christian hands had begun—this was the start of the enclosure and reduction of the Jewish Quarter.

In fact, this process had presumably begun some years earlier, when the See's Almshouse gradually bought from the Jewish Community and from Jewish individuals buildings and plots in the area now occupied by the Architects' Association of Catalonia's Girona Chapter, which, as stated above, had become the most northerly sector of the Jewish Quarter. The purchase of property by the Almshouse cannot be considered a direct consequence of the Bull of 1415, because the process had begun in the fourteenth century, even before the Pogrom of 1391, but it is evident that this process was enormously fostered by this Bull.

The dispossession of the Jews from houses near Carrer Major del Call was not an immediate or easy task, even more so due to the street's very name (currently Carrer de la Força). In 1418, an edict was proclaimed by which the *jurats* demanded that the Jews brick up all doors and windows opening onto this street, as cohabitation with Christians was prohibited and the stated street officially no longer belonged to the Jewish Quarter. Shortly thereafter, the synagogue suffered an assault when a religious procession went down the street, renamed Carrer de Sant Llorenç, "que és vuy tot de cristians" (i.e. "which today belongs wholly to Christians", GIRBAL 1988, Vol. I, 67-68). Nonetheless, the land to the west of Carrer de la Força was still overwhelmingly in Jewish hands, some of whom most probably still lived there. In 1421, Queen Mary granted the Jews licence to sell houses and land on that side of the street to the Almshouse. Indeed, the Almshouse bought a great amount of real estate there as of 1423 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. Nos. 945, 942, 952). Nevertheless, the segregation of this part of the Jewish Quarter was not yet complete, because, despite the *jurats* reiterating in 1431 that the former main street of the Jewish Quarter was off limits to Jews, the institution had to issue a new edict in 1442 reminding the Jews of the prohibition of residing on Carrer de Sant Llorenç, as it was no longer a part of the Jewish Quarter, and insisting that they were to brick up all doors and windows opening onto this street (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. Nos. 1074 and 1081). The strongest blow was to be the definitive closure of the synagogue located near the Ballesteries Rampart, which led to the founding of a new one to the east of Carrer de la Força, within the walled Jewish Quarter. It was in 1434 when the *Aljama*, or Jewish Community, decided to build a new synagogue in several courtyards located in what is now the Centre Bonastruc çà Porta (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1016). From then on, the reduction of the Jewish Quarter can be considered to be a consummate reality, though the *jurats* were obliged to repeatedly issue decrees, specifically, in 1444 and 1445, reminding the Jews of their obligation to brick up windows and doors opening onto Carrer de Sant Llorenç (ESCRIBÀ/FRAGO 1988, Doc. No. 1074) and (AHCG. Registre No. 58, Manual d'acords any 1445, 28). Today, different sections of the wall that physically enclosed the Jewish Quarter can still be seen, especially along the eastern perimeter at Carrer de la Claveria, then called Carrer de la Ruca. A blind wall over four metres in height with bricked-up openings provides the most striking testimony (fig. 16 and 17).

The reduction of the Jewish Quarter must have been excessive because the space assigned was insufficient and on 4 September 1448, the *jurats* ordered that the street called Carrer de la Ruca (currently Carrer de Claveria) should be incorporated into the Jewish Quarter and that it be walled off next to the house of the prebendary, Jaume Anglès, and at the end near the Castle of Requesens. According to these stipulations, the bastion was included within the new limits of the Jewish Quarter, as well as the narrow street, Carreró del Forn, where a gate was to be installed (AHCG. Registre No. 60, Manual d'acords, 1448, 77). In reality, the main concern of the *jurats* focused on expelling the Jews from Carrer de la Força and ensuring that no alley or door opened onto this street. The problem was critical for the Jews, as they were deprived of the most natural and principal access to the Jewish Quarter. Most likely the municipal proposal of expanding the Jewish neighbourhood up to Carrer de la Ruca was an attempt to compensate for the conflict relating to access. Keep in mind, though, that the application of these court orders had only relative success. Thus in 1449 Queen Mary rejected the regulations passed the previous year, as she considered the Jews were wholly under royal jurisdiction (AHCG. Cartes reials, caixa No. 5, (1440-1479)) and (ESCRIBÀ/FRAGO 1988, Doc. No. 1112). The *jurats*, though, in 1452 again decreed that doors, shops and passages of houses on Carrer de Sant Llorenç be bricked up, and in 1456 the *jurats*, along with the Bishop of Girona and the inquisitor, Pere Comte, agreed to expand the Jewish Quarter towards Carrer de la Ruca in order to distance the Jews from Carrer de Sant Llorenç (AHCG. Manual d'acords, registre No. 62, 1452, fol. 81) and (MADURELL 1975, Doc. No. 8). This situation of alternating demands and concessions lasted, in practice, until the royal decree of expulsion of the Jews, which reached Girona on 31 March 1492.

The Urban Expansion of the Almshouse of the Girona See (fig. 18)

The singular history of the physical expansion of the Almshouse began in 1322. That year, Jaspert Folcarà, Second Sacristan of the Girona See, took possession of the Ruca Bakery, which had belonged to Pere de Miars, Head of the Almshouse, in exchange for direct dominion over certain houses in Girona (ADG. Pia Almoina, No. 12, sense sub.), see also (ACG. Sagristia Mitjana, Llibre d'arxivacions, 5, Doc. Num. 171). From then on the Almshouse controlled the Ruca Bakery. The interest most likely lay in the production of bread, which was basic to an Almshouse. In fact, the most common names found in documentation referring to the Almshouse are "l'Almoina dels pobres" (or Poorhouse) and, more often, "l'Almoina del pa de la Seu de Girona" (literally, Almshouse of the Bread of the Girona See). Nonetheless, the physical location of the Almshouse facilities at the time is unknown. Fifty years would pass before the Almshouse directors showed an interest in settling in the vicinity of the Ruca Bakery, which would eventually become their operative headquarters, from which the establishment gradually expanded by purchasing neighbouring real estate.

Indeed, in 1372 Abraham Issac and his wife, Bellaire, daughter of Jucef de Cresques, sold to Dalmau de Riba, Provost of the Almshouse, several houses they had under the dominion of the Aiguaviva Militia (at this time they were Knights Hospitalers). (fig. 18, No. 9). To the east, they bordered on two houses, the first of which already belonged to the Almshouse (fig. 18, No. 8). It is probably the same house described in the mid-thirteenth century as Almshouse property. According to the delimitations indicated in the text, it would seem that the narrow street that entered Carrer de la Ruca from the south half a century earlier had disappeared. The space was now occupied by the Almshouse, which had already expanded its dominion far beyond the strict limits of the Ruca Bakery (fig. 18, No. 4). Its headquarters may already have been located in this sector of the city.

In 1412, Priçosa, widow of Astruc Savarra, sold a house with a garden on Carrer de l'Ardiaca (currently Carrer Cúndaro) to Pere Bergadà (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 826). Pere Bergadà was the provost of the Girona See as well as head of the Almshouse. According to the boundaries, it can be surmised that the Almshouse had expanded even more from 1372 to 1412 (fig. 18, No. 6).

As of 1415, purchases were effected systematically and follow the regulated protocol. The Jews that were affected sold their property particularly to the Governing Committee of the Jewish Community, which then sold it to the Christian Almshouse at a price jointly negotiated and fixed by both institutions. Evidence of these multiple-stage transactions abound in documentation from 1415 and 1416, the point at which this first stage ends (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 858, 859, 860, 886, 889). The objective sought by the charitable institution was made public in 1416, when the *jurats*, meeting at the Llotja Nova with Pere Bergadà, read the royal authorisation for the construction of a new Almshouse building located in a courtyard near the house of Bonastruc des Mestre, that is in the area in question here (fig. 19). The truth is that the house of this Jew had also been acquired shortly before with this intention (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 889). The dynamic was unstoppable. Hence in 1417 the Bishop of Girona authorised the construction of a chapel dedicated to Saint Matthew in the new Almshouse (ADG. Pia Almoïna, No. 46) and in 1427 the process was completed when the Almshouse purchased the house and courtyard belonging to Pere Bosch, a Jew converted to Christianity who had formerly been called Bonet Asdai (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 961) (fig. 20).

The wealth of documentation has allowed us to draft a detailed map of the block of houses bounded by Carrer de la Força, Carrer Cúndaro and Pujada de la Catedral between the last quarter of the fourteenth century and the first quarter of the fifteenth. We believe it is a good tool for understanding the process of dispossession of that part of the Jewish Quarter in favour of the Almshouse (fig. 18).

1. Block of houses along the southern side of the Cathedral staircase. They are mentioned from 1035 onwards.

2. Currently the street called Pujada de la Catedral. In the fourteenth and fifteenth centuries it was known as Carrer de la Ruca.

3. Small square near the Ruca Bakery. It is mentioned as one of the boundaries in a transfer of the bakery done by Jaspert Folcarà, Second Sacristan of the See, to Pere de Miars, Head of the Almshouse of the See, in 1322 (ADG. Pia Almoïna, No. 12, no sub.) and (ACG. Sagristia Mitjana, Llibre d'arxivacions, 5, Doc. No. 171). It should be understood as a slightly wider section of the same street.

4. Former canonry owned by Bernat Güell in 1322 (ADG. Pia Almoïna, No. 12, no sub.) and (ACG. Sagristia Mitjana, Llibre d'arxivacions, 5, Doc. No. 171). In the early fifteenth century it was included as part of the property of the Christian Almshouse.

5. Bakery of the See of Girona. It is mentioned as early as the eleventh century. In 1322 it was acquired by the Christian Almshouse by exchange and from then on the almshouse institution gradually expanded until it occupied the entire block.

6. Houses that belonged to the See Almshouse in the early fifteenth century.

7. Garden mentioned in 1372 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 515). It may have been the remains of a former alleyway that once went past the Ruca Bakery but had later been privatised. It is thus referred to, for instance, in a document establishing an emphyteutic lease in 1222 (AHG. Hospici, Llibre d'Arxivacions, No. 5, Doc. 123).

8. House owned by the Almshouse since 1250, when Arnau de Cassà donated it in his will (ADG. Pia Almoïna, Girona, No. 9 and 10).

9. House that Abraham Issac and his wife, Bellaire, daughter of Jucef de Cresques, sold in 1372 to Dalmau de Riba, Procurator of Pere Dalmau, Provost of the See's Almshouse. It had previously belonged to Adret Abinai. After his death, the executor of his will sold it to Saura, widow of Bernat de Borredana, which was why the building, which was in a ruinous state, was known as "na Borredana" (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 515).

10. In 1372, this house belonged to the prebendary, Jaume Albert (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 515). By 1412, it was already part of the facilities of the Ruca Bakery (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 826).

11. Garden owned by Abraham Issac in 1372 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 515), whereas in 1409 it belonged to Pere Bonet. Three years later, in 1412, this space corresponded to the Benefice of the Altar of Sant Iu (Saint Ivo). (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 826).

12. Street of Roman origin mentioned in various documents of the twelfth and thirteenth centuries. In 1409, it is described as a blind alley (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 812).

13. Arcade that originally flanked the forum area of the Roman city of *Gerunda* along its southern perimeter. A deed for a sale carried out in 1276 describes it in significant detail (CANAL et al. 2003, 166-170). It endured as a public space until it was demolished in 1416 in order to build the Almshouse or Pia Almoina building, today the headquarters of the Girona Chapter of the Architects' Association of Catalonia. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 858, 859, 860, 886, 889).

14. The square currently called Plaça de la Catedral was known throughout the Middle Ages as El Mercadell.

15. At the top of the current Carrer de la Força there was a gate closing the street off. Documentary sources from the fourteenth century refer to it as the Portal sobirà del Call (Upper Jewish Quarter Gate). The section of the street between the gates and El Mercadell is mentioned in a lease document from 1322 as a square called Plaça del portal del Call (ACG. Sagristia Mitjana, Llibre d'arxivacions, 5, Doc. No. 171). It must have existed until 1415, when the Girona *jurats* decided to banish all Jews from Carrer de la Força.

16. The present-day Carrer de la Força was the main street of the Jewish Quarter, called Carrer Major del Call in the thirteenth and fourteenth centuries. The application of the Bull that Avignon Pope Benedict XIII issued in 1415, which was very harsh against the Jews, led to the Christianisation of the street and an official name change to Carrer de Sant Llorenç. Nonetheless, many documents appearing after this date continued to refer to it as the Jewish street.

17. House that belonged to the Jewish des Mestre family since 1352, when the Governing Committee of the Jewish Quarter sold it to Reina, widow of Caravida Ravaia, and her daughter, Tolsana, who was the wife of Issac des Mestre (LOEB, 1885, 108-122). In 1416 Bonastruc des Mestre sold it to Pere de Bergadà, Head of the Almshouse, for 55 sous. The house was in such a ruinous state (probably due to destructions during the Pogrom de 1391) that the document states the object of sale was a courtyard (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 886).

18 and 19. House and courtyard that Samuel Salomó de Foix had purchased in 1397 and which he sold in 1403. In 1415 the owner, then Bonastruc des Mestre, sold the ruined house and courtyard to the Governing Committee of the Jewish Community and they, in turn, transferred it to the Almshouse the same year (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 858, 860).

20. In 1415 Mosse Estruc and his wife Dolça sold the Jewish Community a small courtyard measuring 2x2 *canes* (equivalent to a surface area of approximately 10 m²), which Dolça had bought in 1403 from Samuel Salomó de Foix (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 859).

21. House that Estruc Savarra sold to the Jewish Community in 1416 for the construction of the new Almshouse building (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 889).

22. In 1417, Mosse Estruc sold this house to the Jewish Community, along with a courtyard that was located opposite the house, on the other side of Carrer de la Força (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 898). That same year, the Almshouse received a licence from the Bishop to build the Chapel of Sant Mateu (ADG. Pia Almoïna, No. 46).

23 and 25. Courtyard and house belonging to the Asdai family since before 1403 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 797). Bonjuhà Asdai was succeeded by Bonet Asdai, who appears as the owner in documents from 1415 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 858). It seems that he converted to Christianity in about 1412, adopting the name Pere Bosch (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 826). In 1416 he sold to the Almshouse the right to exact tribute on his house in a document that refers to his Jewish past (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 896). Finally, he sold the property to the Almshouse in 1427 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 961).

24. House that Estruc Savarra owned in 1416 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 889). Although there is no existing deed of sale, documents do indicate that the house became the property of the Almshouse in approximately 1416.

26. House that had belonged to Vidal Bondia. In 1409 Andreu Cornell, Justice of the Jewish Community, sold it by auction to Estruc Savarra (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 812). Three years later, Priçosa, widow of Estruc Savarra and guardian of her son, with the same name, sold the property to Pere Bergadà, Head of the Almshouse of the Girona See. (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 826). In 1432, the Almshouse had Jaume Faja, a prebendary of the Girona See, settle there (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 986). Although not entirely certain, it is highly probable that by 1439 the house belonged to the prebendary Bernat Sagrera, who had a cistern built in what was then his courtyard in order to collect rainwater (this deposit should be situated at No. 24 of the map).

27. In 1409 this was the house and courtyard of Vidal Benet (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 812). A document from 1432 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 986) recalls that, at an unspecified time, Vidal Benet sold the property to the Almshouse, which had Asbert Bonet, a formerly Jewish *converso* (perhaps it was this same Vidal Benet) settle there by 1427 (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 961).

28. In 1427 this was the house of Mosse Bellshom de Blanes, a Girona Jew (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 961).

29. The current Carrer Cúndaro originated in Roman times (fig. 15). In the early fifteenth century it was called Carrer de l'Ardiaca (fig. 21).

The Third Synagogue

Any explicit references to the last known Jewish synagogue in Girona are found at the time of the expulsion of the Jews. Boundary indications allow its location to be identified as having been in part of what is now the Centre Bonastruc çà Porta. Nevertheless, this synagogue was founded on 10 November 1434, when the *jurats* granted Bonastruc des Mestre, Astruc Aninay (Abinai) and Bonastruc Jucef license to build several buildings on land that the Jewish *Almoïna* or Almshouse had purchased from Elionor Conversa (a

former Jew converted to Catholicism) and which had earlier belonged to Nassim Rubèn (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1016).

In July of 1492, the Jews had to sell their last possessions, among which was the synagogue. The numerous real estate transactions occurring in those years and up to the mid-sixteenth century always recall the area's Jewish past, and this has allowed the urban sector to be mapped in significant detail (fig. 22).

1. House that belonged to Astruc Abinai in 1434. His descendant, Lleó Abinai, sold it in 1492 to Miquel Escolà, beneficiary of the cathedral (MIRAMBELL 1978, 5-19).

2. House that belonged to Bonastruc Benavist until 1492.

3. Alleyway mentioned in 1492 but no longer in existence.

4. Houses and garden of the Piera family in 1492. Vidal Piera sold the part that had belonged to Joan Sarriera, a formerly Jewish *converso*, and which belonged to Salvat Jacob before that. In 1492 Jucef Piera sold to Antoni Baldomar and Joan Saguer the part that had belonged to Lluís Sala, a merchant and former Jew who had converted to Christianity (MIRAMBELL 1978, 5-19).

5. Street that is mentioned in 1434 and again in 1492.

6. Synagogue or Jewish school that the Jewish Community sold to Jordi Rafart, a prebendary who died in 1492, along with the women's house, the hospital and the baths (MIRAMBELL 1978, 5-19).

7. Jewish butcher's shop (ACSG. Repertori Pontich, I, 258).

8. In 1434 this was the courtyard of Jaume Falcó, a formerly Jewish *converso*. From 1492 to 1496, his descendent, Francesc Falcó, who was condemned as heretic and expropriated, is indicated as owner. In 1497 it was acquired by Francesc Romaguera (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 1197).

9. Houses of Bellshom Mahir Caracosa purchased by Antoni Ferrer (MIRAMBELL 1978, 5-19).

10. House belonging to Abraham del Portal, who sold it in 1492 to Bartomeu Feliu (MIRAMBELL 1978, 5-19). One corner of the property belonged to Bernat Guillem, a formerly Jewish *converso*, and was bought by Joan Sampsó, who sold it to Francesc Fortià in 1493 (MIRAMBELL 1978, 5-19).

11. In 1492, this was a blind alleyway (MIRAMBELL 1978, 5-19).

12. House belonging to the doctor, Lluís Climent, in 1493 (MIRAMBELL 1978, 5-19).

Conclusion

Though rare, the documentary evidence on the Jews of Girona in the High Middle Ages is enough to sustain the existence of a well-rooted, structured Jewish community there before the year 1000. The first data goes back to the ninth century and points to the arrival of Jews of rural origin from the Juïgues allodium, although this is most likely not the founding date of the community, which we consider older. In any case, indications become meagre in the vicinity of the year 1000, when the first references are made to a religious community revolving around a synagogue and structured via a differentiated tax system.

As of the beginning of the eleventh century, specific data describes Jews and Jewesses as owners of houses and land inside the city as well as in the immediate vicinity. The normalcy of their relations with Christian inhabitants is rather surprising, as areas are of mixed ownership and there are no indications of an exclusively Jewish neighbourhood or sector. Nonetheless, diverse documents reflect a religious-based anti-Semitism. In this regard, the anti-Jewish imprecations of Bishop Oliba and of the various Catholic Councils

held in Girona in the second half of the eleventh century seem conclusive. Finally, the issue of *conversos*, or converts to Christianity, must also be considered, manifest through the different *Batejats* or 'Baptised' mentioned in Girona in the eleventh century, although it is not certain whether their previous religion was Judaism or Islam.

By the twelfth century the Jewish Quarter of Girona was already acknowledged and consolidated in the lower sector of the old city. The boundaries consisted of the ramparts to the south and west, more specifically including the Castle of Cabrera / Requesens and the Gate of l'Areny to the south, and to the west the rampart section running north to south along the eastern side of Carrer de les Ballesteries. To the east and north, the limits were vaguer, though Carrer de la Ruca, currently Pujada de la Catedral, Carrer de Claveria and Carrer d'Oliva Prat, formed its outermost perimeter. To the north, the limits were less precise and in fact advanced and receded several times. With regard to the urban structure, today's Carrer de la Força was its main thoroughfare and the central axis around which it was organised. Medieval documents themselves acknowledge its transcendence for the Jewish community by qualifying it as the main street of the Jewish Quarter (i.e. Carrer Major del Call).

In general, and strictly in terms of urban structure, the Jewish Quarter of Girona expanded in the thirteenth century (fig. 23). This is corroborated by the houses under Templar dominion, where Jews and Christians were neighbours in an area that was outside of the Jewish Quarter in the early thirteenth century. In the fourteenth century, on the other hand, they had become part of the Jewish Quarter. In fact, the entire sector now occupied by the Girona Chapter of the Architects' Association of Catalonia (Architects' Association of Catalonia) was part of the Jewish Quarter in the fourteenth century (fig. 24).

Although the ramparts of the Força Vella or old city marked a boundary of the Jewish Quarter to the south and west, the Jewish community was never closed off and isolated from the rest of the city. Numerous windows, balconies and doors were created in the ramparts, connecting Jewish gardens and houses located outside the walls along Carrer de les Ballesteries. Even more evident were the connections with the rest of the city on the eastern and northern sides of the Jewish Quarter, where the façades of Jewish houses were built directly on Christian or outer streets. It is true that by the thirteenth century frequent reference is made to the wall or walls of the Jewish Quarter. We consider these geographic allusions indicating that such and such a wall belonged to the Jewish Quarter, but not as explicit evidence of a wall separating the two communities. In the fourteenth century, documents refer to gates closing off streets, such as the Portal Sobirà del Call (Upper Jewish Quarter Gate), located at the top of Carrer de la Força. Other street gates along the perimeters of the Jewish neighbourhood are also known to have existed. The construction of gates designed to close off streets should be considered a common preventive measure in certain areas of the city, especially the most vulnerable ones, such as the Jewish Quarter, and unprotected though not specifically Jewish areas, such as the Mercadal Quarter.

Social relations between Jews and Christians were quite fluid in the thirteenth and fourteenth centuries. The material prosperity of the Jewish Quarter at this time seems to corroborate this. Moreover, many Jews had property outside of their neighbourhood, and indiscriminate transfer between Hebrews and Christians of emphyteutic leases on real estate fully within the Jewish Quarter was also a fact. The well-known document from 1372, for instance, indicates a sale made by Abraham Issac to the Almshouse of a house that had earlier belonged to Adret Abinai and then became the property of Saura, wife of Bernat de Borredana, a Christian (ESCRIBÀ/FRAGO 1992, Doc. No. 515).

In l'Areny and Mercadal Quarters they had houses, workshops, mills and gardens. At the marketplace, they operated stalls for commercial transactions and the sale of produce or wares. Nonetheless, anti-Semitism should not be underestimated, growing ever stronger, from the fourteenth century onwards.

The fifteenth century brought the decline of the Jewish Quarter. The reduction and enclosure imposed in 1415 represented a loss of over 50 percent of the surface area of the Jewish Quarter and the closure of the synagogue (fig. 25). The Jewish Community struggled against it with some success, such as the reopening of the synagogue until the 1430s and their resistance to withdrawing from Carrer de la Força, which lasted nearly until the edict of expulsion. With regard to the urban structure, the most significant occurrence was the bricking up of doors, alleyways and windows and the construction of a blind wall enclosing the Jewish Quarter, turning it into an authentic 'ghetto'. Evidence of this process can still be seen today, especially at Carrer de la Claveria.

Bibliography

- (BATLLE 1988) Batlle, C. "Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona", *Per a una història de la Girona jueva*, Romano, D., ed. Vol. I, Girona, 229-250.
- (BOFARULL 1836) Bofarull, P. *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona.
- (BOTET i SISÓ 1890) Botet i Sisó, J. *El condado de Gerona. Los condes beneficiarios*, Girona.
- (BOTET i SISÓ 1913) Botet i Sisó, J. "La província de Gerona", *Geografia General de Catalunya*, directed by F. Carreres i Candi, Barcelona.
- (BURCH *et al.* 2000) Burch, J.; Nolla, J. M.; Palahí, L.; Sagrera, J.; Sureda, M.; and Vivó, D. "La fundació de Gerunda. Noves dades sobre un procés complex de reorganització d'un territori", *Empúries*, 52, 11-28.
- (CANAL *et al.* 1995) Canal, E.; Canal, J.; Nolla, J. M.; and Sagrera, J. *Els jueus i la ciutat de Girona*, Girona (Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica, 1).
- (CANAL *et al.* 1996) Canal, E.; Canal, J.; Nolla, J. M.; and Sagrera, J. *Girona comtal i feudal (1000-1190)*, Girona (Col·lecció Quaderns d'història de Girona).
- (CANAL *et al.* 2000) Canal, E.; Canal, J.; Nolla, J. M.; and Sagrera, J. *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).
- (CANAL *et al.* 2003) Canal, E.; Canal, J.; Nolla, J. M.; and Sagrera, J. *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit d'una ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, (Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).
- (DUBY 1980) Duby, G. *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*, Madrid.
- (ESCRIBÀ/FRAGO 1992) Escribà, G., and Frago, M. L. *Documents dels jueus de Girona 1124-1595*, Girona.
- (ESTANYOL 2002). Estanyol i Fuentes, M. J. *Judaisme a Catalunya, avui*. Barcelona.
- (FELIU 1989) Feliu, E. "Resposta de Rabí Salomó ben Adret de Barcelona, s. XIII", *Call*, 3, 1988-1989, Associació d'estudiosos del judaisme català, 71-72.
- (GIRBAL 1870) Girbal, E.C. "Los judíos en Gerona". *Colección de noticias históricas a los de esta localidad, hasta la época de su expulsión de los dominios españoles*, Girona.
- (GONZALVO 1994) Gonzalvo, G., ed. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona.
- (GRAU 1975) Grau Montserrat, M. *La judería de Besalú (Girona) (siglos XIII al XV)*, 2 Volumes, Doctoral Dissertation, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- (LOEB 1885) Loeb, I. "Actes de vente hébraux originaires d'Espagne", *Revue d'études juives*, Paris, X, 1885, 108-122, in Romano D., ed., *Per a una història de la Girona jueva*, Girona, Vol. 2, 496-498.
- (MADURELL 1975) Madurell, J. M. "Jueus gironins i la seva aljama", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXII, 1974-75, 37-42.
- (MARQUÈS 1948) Marquès Casanovas, J. "Origen y vicisitudes de la plaza de los Apóstoles de Gerona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, III, 226-245.

- (MARQUÈS 1963) Marquès Casanovas, J. "Sobre los antiguos judios de Gerona", *Sepharad* XXIII, Madrid-Barcelona, 22-36.
- (MARQUÈS 1987) Marquès Casanovas, J. "La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força", *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*, Girona, 225-235.
- (MARQUÈS 1993) Marquès, J. M., ed. *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s.IX-XIV)*, Barcelona.
- (MARQUÈS 1997) Marquès, J. M., ed. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona.
- (MARQUÈS/MIRAMBELL/SAGRERA 1994) Marquès, J.; Mirambell, E.; and Sagrera, J. *Els banys àrabs de Girona*, Girona.
- (MARTÍ 1997) Martí, R. *Col·lecció Diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, Fundació Noguera, Col·lecció Diplomataris, 13.
- (MARTÍN 1977) Martín, M. A. "Notícies sobre unes troballes romanes a l'Institut Vell de Girona", *Revista de Girona*, 81, Girona, 335-338.
- (MASIÀ 1953) Masià, M. A. "Aportaciones al estudio del call gerundense", *Sefarat* XIII, Madrid-Barcelona, 287-308.
- (MILLÀS 1927) Millàs i Vallicrosa, J. M. "Documents hebraics de jueus catalans", *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, 72-75.
- (MILLÀS 1987) Millàs i Vallicrosa, J. M. *Textos dels historiadors àrabs referents a la Catalunya carolíngia*, Barcelona.
- (MIRAMBELL 1978) Mirambell, E. "Los judíos gerundenses en el momento de su expulsión", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXIV, Girona, 5-19.
- (MORENO KOCH 1998) Moreno Koch, Y. "El espacio comunal por excelencia: la sinagoga". *El legado material hispanojudío*. Universidad de Castilla-la Mancha, Cuenca.
- (MUNDÓ 1975) Mundó, A. M. "L'autenticitat del sermó d'Oliba de Vic sobre Sant Narcís de Girona", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XXII, Girona, 97-114.
- (PALOMERO 1998) Palomero, S. "Apuntes historiográficos sobre la Sinagoga del Tránsito de Toledo". *Legado material hispanojudío*, Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 143-180.
- (PLANAS 1992) Planas, S. "La societat jueva", *Historia de Girona (4)*, Girona, 129- 144 .
- (PLANAS 1999) Planas, S. "Nuevos datos sobre las sinagogas de la comunidad judía de Girona", *Jewish studies at the turn of the 20th century*, Tarragona J. and Sáenz-Badillos, eds., Biblical, Rabbinical and Medieval Studies, Vol. I, Leiden, Boston, Köln, 493-503.
- (PUJOL 1991) Pujol, M. "Sinagogues medievals de Castelló d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, Figueres, 57-110.
- (RIERA 1985). Riera, J. "Les sinagogues medievals", *L'Avenç*, No. 81, April, 58-60.
- (RIUS 1945-1946) Rius, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*, Barcelona (3 volumes).
- (ROMANO 1991) Romano, D. "Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil", *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, Barcelona, 317-331.

- (ROMANO. Ed 1988) Romano, D., ed. *Per a una història de la Girona jueva*, Girona (2 volumes).
- (ROURA 1988) Roura, G. *Girona carolíngia, del 785 a l'any 1000*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).
- (SAGRERA/SUREDA 2001) Sagrera, J., and Sureda, M. "Un casal medieval amb torre: "la Pabordia de Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XLII, I Congrés d'història de Girona, Dos mil anys d'història*, Girona, 243-260.
- (SALRACH 1993) Salrach, J. M. "La renta feudal en Catalunya en el siglo XIII: estudio de los honores, censos, usos y dominios de la casa de Barcelona", *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. Sánchez, M. ed., Barcelona, 29-70.
- (SOBREQUÉS 1961) Sobrequés S. *Els grans comtes de Barcelona*, Barcelona.

Captions

- Fig. 1. Current map of the Old City of Girona.
- Fig. 2. Map of the Força Vella or Old City of Girona in the tenth century.
- Fig. 3. The former Carrer Major del Call (Main Street of the Jewish Quarter) is now called Carrer de la Força.
- Fig. 4. Map of the sector where the second synagogue had once been, corresponding to the fifteenth and sixteenth centuries.
- Fig. 5. Boscomonar Tower. This tower was built in the fourteenth century near the mikveh.
- Fig. 6. Map of the sector with the synagogue and the mikveh in the fourteenth century.
- Fig. 7a and b. General view and detail of an arched portal with an aperture for the mezuzah. The Hebrew inscription led to the belief that this had originally been the main doorway to the synagogue courtyard. It was later sold and removed to an ancient house in the municipality of Fornells de la Selva, now the town hall.
- Fig. 8. Reconstruction of the interior of the second Girona synagogue based on documental and topographic data. (Image courtesy of Joaquim Paredes, *24 imatges per segon*).
- Fig. 9. The so-called 'Arab baths' were also used as ritual baths by the Jews.
- Fig. 10. Houses and mikveh on Carrer de les Ballesteries in the fourteenth century.
- Fig. 11. Western sector of the Jewish Quarters in the thirteenth and fourteenth centuries.
- Fig. 12. Eastern sector of the Jewish Quarters in the fourteenth century.
- Fig. 13. Façade of the house known as La Pabordia. Estruc Ravaia resided here in the thirteenth century. The current aspect is the result of changes in 1535, when Carrer de les Escales de la Pera was built, substantially modifying the urban physiognomy of the sector.
- Fig. 14. The Ruca Bakery sector in the twelfth and thirteenth centuries.
- Fig. 15. Current aspect of Carrer Cúndaro. The façade in the centre belonged to Estruc Savarra in the early fourteenth century. On the right is the wall that closed off the former alleyway that led to the Ruca Bakery.
- Fig. 16. Wall enclosing the Jewish Quarter built in the fifteenth century.
- Fig. 17. Detail of the enclosure of the Jewish Quarters (near the Casal del Perruquer). This was formerly a façade overlooking an alleyway.
- Fig. 18. Almshouse sector in the late fourteenth century and early fifteenth century.
- Fig. 19. The façade of the Pia Almoina, or Almshouse, was built on former Jewish houses beginning in 1416.

Fig. 20. Façade with the remains of the portal to the former Chapel of Sant Mateu on Carrer de la Força.

Fig. 21. Stages of expansion of the Almshouse (fourteenth to fifteenth centuries).

Fig. 22. Location and vicinity of the third synagogue in the late fifteenth century.

Fig. 23. General map of the Jewish Quarter in the mid thirteenth century.

1) Synagogue, 2) Carrer Major del Call, 3) Mercadell, 4) Gate and Castle of Sobreportes, 5) Gate of l'Areny, 6) Carrer de la Ruca, 7) Ballesteries Rampart.

Fig. 24. General map of the Jewish Quarter in the fourteenth century.

1) Synagogue, 2) Carrer Major del Call, 3) Mercadell, 4) Gate and Castle of Sobreportes, 5) Gate of l'Areny, 6) Carrer de la Ruca, 7) Ballesteries Rampart.

Fig. 25. Map of the enclosure and reduction of the Jewish Quarter in the fifteenth century.

1) Second synagogue, 2) Carrer de Sant Llorenç (Carrer de la Força or Carrer Major del Call), 3) Mercadell (Plaça de la Catedral), 4) Gate of Sobreportes, 5) Castle of Requesens, 6) Carrer de la Ruca (currently Pujada de la Catedral and Carrer Claveria), 7) Ballesteries Rampart, 8) Third synagogue.

Abbreviations:

ACG: Arxiu Diocesà de Girona (Diocesan Archives of Girona)

ACO: Arxiu Comarcal d'Olot (Notarial Archives of Olot)

ACSG: Arxiu Capitular de la Seu de Girona (Chapter House Archives of the Girona See)

AHCG: Arxiu Històric de la Ciutat de Girona (Historic Archives of the City of Girona)

AHG: Arxiu Històric de Girona (Historic Archives of the County of Girona)

AMB: Arxiu Municipal de Besalú (Municipal Archives of Besalú)

Edita: Ajuntament de Girona

Autors:

Eduard Canal i de Diego, Josep Canal i Roquet,
Josep M. Nolla i Brufau i Jordi Sagrera i Aradilla (EHU/Girona)

Realització cartogràfica: J. Sagrera

© dels textos: J. Canal, E. Canal, JM. Nolla, J. Sagrera

© de l'edició: Ajuntament de Girona

Disseny: Joan Casanovas

Traducció: Polyglota S.L.

Impressió: Gràfiques Alzamora, s.a.

Dip. legal: GI-815/06

ISBN: 84-8496-023-4

HISTORIA URBANA DE GIRONA

Reconstrucció cartogràfica

